

Horváth István¹

Disznópajták és városi haszonkertek. Hiánygazdálkodás és szűkösségkezelési stratégiák a nyolcvanas években

Kivonat

Jelen tanulmány a romániai államszocializmus fogyasztási, pontosabban élelemellátási sajátosságait tekinti át. Kihangsúlyozva azt a sajátos kettősséget, amely az élelmiszer-termelést jellemezte. Ugyanis a racionális termelésszervezésként is meghirdetett kollektivizálással párhuzamoson jelentős mértékben fenntartották a családi kötelekekre épülő termelésszervezési formákat. Mi több, ezt a termelésszervezési formát a nyolcvanas évek kríziskezelési folyamatában kiterjesztik a falusi térségekről városra is. A városi haszonkertek és pajták megjelenésének nemcsak a szűkülő ellátás kontextusában volt gazdasági jelentősége, hanem fontos társadalomtörténeti mozzanatként működött. Felülírta, visszafordította azokat a rendszerazonosulási folyamatokat, amelyek bizonyos formákban kezdtek körvonalazódni a konszolidált államszocializmus két jó évtizedében.

Kulcsszavak: államszocializmus, fogyasztás társadalomtörténete, városi haszonkertek, fogyasztási statisztikák

Abstract. Pig stalls and urban kitchen gardens. Food shortage management and scarcity strategies in the eighties

This paper reviews the features of consumption and, more specifically, food supply under state socialism in Romania. Emphasizing the specific duality that characterized food production. In parallel with collectivisation, which was also proclaimed as a rational organisation of production, forms of production organisation based on family ties were maintained to a considerable extent. Moreover, this form of production organisation was extended from rural to urban areas in the crisis management process of the 1980s. The emergence of urban kitchen gardens and barns was not only of economic importance in the context of shrinking supplies, but also functioned as an important social historical moment. It reversed and inverted the processes of systemic identification that had begun to take shape in certain forms during the two good decades of consolidated state socialism.

Keywords: state socialism, social history of consumption, urban kitchen gardens, consumption statistics

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Horváth István (2021). Disznópajták és városi haszonkertek. Hiánygazdálkodás és szűkösségkezelési stratégiák a nyolcvanas években. *Erdélyi Társadalom*, 19(2), 9–42. <https://doi.org/10.17177/77171.259>

¹ Egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Szociológia és Szociális Munka Kar; igazgató, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár. E-mail: ihorvath66@hotmail.com

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

„*A demokráciában nehezebb a városzéli Pork-Cityt felszámolni, lebontatni, mint a diktatúra Aidején egy városközpontot, polgári épületeket. Az érdekes az, hogy a disznópajták akkor képződtek és a disznótartók akkor szerveződtek közösséggé, amikor a városrendezés és falurombolás a tetőfokra hágott. A jelenség oka egyrészt az akkori élelmiszerhiány és az ebből következő csináld magad akció tolerálása. A harmadik tényező maga az ember volt, aki sem falusi, sem városiként hajlamos lett a balkanizálódásra. A tömbházat, a lakást nem érezte-érezhette annyira magáénak, mint a pajtát és környékét, amely nem csupán a gyomrához, hanem a szívéhez nőtt.*” (Ferencz, 1999)

A VÁROSI PAJTANEGYED MINT A KÉSEI SZOCIALIZMUS ÖRÖKSÉGE

A fentebbi írásrészletben inkriminált, Pork City néven elhíresült helyszín történetesen Csíkszeredában található. Az 1980-as évek elején a megyei kórház alatt, a Fenyő utcával szinte párhuzamosan kiépült pajtarengetegre vonatkozik. Valóban, a nyolcvanas évek közepén a pajták száma meghaladta a kétszázat, ezekből az ezredfordulóra mintegy százhusz ól maradt meg (Hátsekné Kovács, 2001; RMSZ, 1999). Ám ha a nyolcvanas évek során a pajtatelep létezése hallgatólagosan tolerált volt, a kilencvenes évek során már jelentős városképi, közegészségügyi és nem utolsósorban (a birtok-visszaszolgáltatások következtében) tulajdonjogi problémát jelentett. Habár a legnagyobb, de sem a városban, sem a régióban, de még az országban sem ez volt az egyetlen, zömében tömbházlakók által, mindenféle felhasználható anyagból, eléggé tákolmányszerűen kiépített, állatólakat tömörítő „mikrofarm”-komplexum.

A nyolcvanas években a legtöbb erdélyi kis- és közepes városban (minden bizonnyal más romániai régiókban is²), így Gyergyószentmiklóson, Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen, Baróton, Désen, Aranyosgyéresen, Tordán is gyakoriak voltak az ilyen pajtasorok. Sőt, egyes esetekben nemcsak a széleken, hanem a lakónegyedeken belüli tereken alakítottak ki pajtákat. Például a nyolcvanas években Balánbányán (hasonlóan sok bányász- vagy monoindusztriális városhoz) minden, tömbház körüli beépíthető területen látható volt pár rögtönzött gazdasági

2 Nagyrészt saját tapasztalatra épül ez a felsorolás. Ezeket a telepeket utazásaim során láttam konkrétan a helyszínen, vagy legalább a vonatablakból. A tapasztalatok feldolgozása során, leellenőrizendő az emlékezetet rákérdeztem helybéli, a nyolcvanas évek során az illető városokban élő személyekre, illetve a korabeli sajtóban kerestem erre vonatkozó információkat. Tény, hogy sok más, itt nem említett helyszín esetében jelezték, hogy a nyolcvanas években voltak lakótelepek melletti, a tömbházlakók által megművelt haszonkertek és pajták. Viszont ez az elemzés nem a jelenség kiterjedtségére, hanem létrejöttének és működésének a sajátosságára fókuszál. A fentebbi felsorolás csak jelzi, hogy nem egyedi vagy elszigetelt jelenségről van szó.

épület (egyes források majdnem ezerről beszéltek³), például csak 2001 során háromszáz ilyen pajta lebontását vették be az éves városrendezési tervbe (Kovács, 2001).

Tény, hogy a pajtanegyedek a nyolcvanas évek elejétől egyre hangsúlyosabban jelentkező romániai élelmiszerhiány kontextusában jelentek meg. Viszont megjelenésük nem teljesen spontánul, a hiány okozta kényszerítő helyzeteknek (a pusztán alulról jövő teljesen kontrollálatlan kezdeményezéseknek) tudható be, hanem összefüggésbe hozható egy a romániai kommunista vezetők által kezdeményezett, akkor az önellátás és öngazgatás néven futó, élelmezéspolitikai kísérlettel. Megalapozottan állítható, hogy a városi pajtázás nagyrészt ennek a kísérletnek egy nem föltétlenül szándékolt (és feltehetőleg előre nem látott) közvetlen következménye. Ugyanis az 1981-től életbelépő új élelmezéspolitiká, többek közt szorgalmazta, hogy a megyék, sőt a helyi közigazgatási egységek (városok, községek), előre meghatározott tervszámokat követve, maguk oldják meg az adminisztrált térségen belül az alapélelmiszerekkel történő ellátás javarésztét, nem kizárva, sőt szorgalmazva haszonkertnek használható parcellák kiutalását a városi lakosság számára. Azzal a felvállalt céllal, hogy a városi lakosok (legalábbis egy részük) maguk oldják meg a friss, és esetleg a tartósabb téli zöldségfélékkel történő ellátásukat.

Jelen tanulmány egyrészt bemutatja az önellátási és öngazgatási élelmezés politikai, az ezzel összefüggő hiánygazdálkodás néhány tágabb összefüggését. Másrészt azt érveli meg, hogy a pajtázás rendszer általi tolerálása, annak minden vonatkozásával együtt, nem volt idegen, no nem a rendszert alapozó ideológiáktól, hanem a rendszer tényleges működtetését megalapozó addigi gyakorlatoktól, amely számos vonatkozásban tolerálta (sőt egyes esetekben törvényes keretbe foglaltan használta) a különböző informális megoldásokat. Konkrétabban: a rendszerideológia a javak átfogó szervezeti keretekben történő, racionálisan megtervezett termelését és redistribúcióját tartotta ésszerű, közép- és hosszútávon az általános jólétet bővítő irányadó gazdaság- és társadalomszervezési elvnek. Ám a tényleges működése során egyre nagyobb mértékben használták a társadalom szintjén létező informális (családi, rokonsági) kötelékek (a reciprocitáson alapuló elosztás) rendszerét, sokszor belekombinálva ezeket a formális termelési és elosztási rendszerekbe.

A ROMÁNIAI ÉLELMISZER-ELLÁTÁSI KRÍZIS

Az 1980-as évek talán legmeghatározóbb, az államszocializmus megítélésében mindenképpen maradandó, társadalomtörténeti jelensége az életvitel kényelmi szintjének a drasztikus csökkenése. Egyrészt a kommunális szolgáltatások (közvilágítás, áramszolgáltatás, távhő- és melegvíz-

3 Ami akár valós is lehet, hisz a nyolcvanas évek elején a bányászvárosban mintegy háromezer tömbházlakásban laktak nagyrészt nagyobb távolságról ideköltözött olyan személyek, akik nem voltak beágyazva a környék rurális térségeibe. Tehát nehéz volt a hivatalos ellátórendszeren kívüli élelmiszerforrásokhoz hozzáférni. Már 1983-ban ötszáznegyven „mikrofarmról” számol be a helyi sajtó (Condrat, 1983). És a szűk völgybe beszűfolt város Hargita megye legsűrűbben lakott (5200 lakos/km²) és legszaporább települése volt. Az élve születések ezer lakosra kivetített aránya 1977-ben 32,77‰ volt, olyan feltételek közepette, hogy a megfelelő országos mutató 18-19‰ körüli volt (Cuşnarencu, 1980)

szolgáltatás) alapszintű üzemmódban történő működtetése (kemény telek során is alig-alig fűtött lakások, napi szinten rendszeresült áramszünetek, alapszükségletek biztosítására sem elegendő meleg víz). Másrészt drasztikusan csökkent és radikálisan átszerveződött az alapvető élelmiszerekhez való hozzáférés. Radikálisan csökkent a kereskedelmi ellátórendszereken keresztül értékesített élelmiszerek mennyisége, de megnehezült a hozzáférés a második gazdaságból, az informális magánszektorból (többnyire falusi, családi, rokoni hálózatokon esetleg szabadpiacon) beszerezhető ételmelet illetően is. A nyolcvanas évek elején a legtöbb alapélelmiszer esetében újra bevezették (az 1954 végén megszüntetett) jegyrendszert, viszont ez a gyakorlat csak az ételmelekhez történő hozzáférés adminisztratív előfeltételét, de egyáltalán nem a hozzáférés, hozzájutás garanciáját jelentette (Sampson, 1986). Az addigi fogyasztási mintákhoz képest jelentősen csökkent fejadagokhoz (illetve általában véve bármilyen ételmelelhez) történő hozzáférés esetleges maradt. Hosszas (nemegyszer eredménytelen) sorban állás után lehetett hozzájutni a legtöbb alapélelmiszerhez (és általában külön a kenyérhez, a csirkeaprólékhoz vagy kivételesen a vajhoz), egyáltalán bármilyen éppen „osztott” ételmelelhez.

Az áldatlan állapotok kialakulásában mind a perspektivikusabb – a mezőgazdasági termelés tulajdonviszonyainak az átalakítása (a kollektivizálás) vagy az iparnak a mezőgazdaság rovására történő fejlesztése –, mind a rövidebb időre vonatkozóan (a kőolajkrízissel, illetve a hitelezők felé leróvándó államadóság visszafizetése kapcsán) meghozott politikai döntések játszottak szerepet. Ebben a fejezetben ezeket tekintjük át.

A MEZŐGAZDASÁG HELYZETE

A mezőgazdasági termelés szocialista átalakítása (állami tulajdon alá, illetve szövetkezeti formákba történő kényszerítése) 1947 és 1962 között három nagyobb hullámban zajlott le, és ezen belül az erőszakos kollektivizálást váltották a valamivel megengedőbb, a magántermelőknek valamivel nagyobb mozgásteret biztosító periódusok (Budeancă, 2016; Hunya, 1990: 91–92; Kligman & Verdery, 2015; Montias, 1967; Réti, 1990: 39–41).

A mezőgazdasági tulajdonviszonyok átszervezésének, a kollektivizálásnak mindenekelőtt ideológiai és hatalmi vonatkozásai voltak, a termőföld ellenőrzésén keresztül könnyebben lehetett ideológiai meggyőző munkát folytatni, illetve kiterjeszteni az állam jelenlétét a lakosság zömét strukturáló falusi társadalmi térségekben (Kligman & Verdery, 2015: 83, 101).

Viszont nem elhanyagolhatóak a termelés racionalizálását megcélzó törekvések sem. Az 1919–1921-es agrárreform során 4,31 millió hektárt osztottak ki (átlagban 4 hektárt) valamivel több mint egymillió személynek. Az 1945-ös agrárreform során 143 ezer tulajdonostól elkobzott 1,14 millió hektár nagyrészét (1,05 millió hektárt) 796 ezer személy között osztották ki, vagyis átlagban 1,3 hektár jutott egy személyre. Így 1947-ben az 5 hektár alatti földek (melyek zöme tulajdonképpen 3 hektár alatt volt) az összes szántóföld 57,7%-át tette ki (Ionescu, 1994: 141–142; Montias, 1967: 88–89). Vagyis ezek a földreformok nagyon fragmentált tulajdonviszonyokat, elvben tradicionális módon gazdálkodó, többnyire önellátásra berendezkedett családi gazdaságok tömkelegét eredményezték, amelyekben a fejlesztés (például gépesítés) esélyei, lehetőségei minimálisak voltak. Márpedig a mezőgazdálkodás hatékonyságának a növelése több szempontból is fontos volt a kommunista vezetés számára. Egyrészt ellátásbiztonsági vo-

natkozásokat illetően, ugyanis ez az agrárreformot követően a piaci élelmiszer-ellátás nagy részét szolgáltató nagy és középirtokok megszüntetésével jelentős mértékben megingott (Kligman & Verdery, 2015: 119). Másrészt árstabilitási, az alacsony élelmiszerárak tarthatósága szempontjából, amelyet a rendszer az 1952-es pénzreform végrehajtását és hatósági árak megállapítását, majd az 1953-as gazdasági kurzusváltást követően politikailag fontos szempontként próbált érvényesíteni (Crowther, 1988: 58, Montias, 1967: 38–53). Harmadrészt az iparosítási politikákhoz szükséges emberanyagot a falvakból vonták el, ami már rövid távon is megkérdőjelezte egy munkaerő-intenzív, önellátásra berendezkedett mezőgazdálkodás tarthatóságát, illetve egy ilyen dinamika kontextusában problémásnak körvonalazódott az iparosítás következtében növekvő városi lakosság élelmiszer-ellátása is.

Vagyis a kollektivizálás hatalmi és ideológiai vonatkozásain túl a hatékonyságnövelést megcélzó racionalizálási projekt is volt, hogy az alapvetően tradicionális parasztgazdálkodásra alapozó termelést nagyüzemi jellegű farmgazdálkodássá alakítsa át.

Az 1963-ban befejezett kollektivizálást követően a mezőgazdaságilag hasznosítható földek 90%-át (kb. 20%-át az állami gazdaságok, a többi termelészövetkezetek formájában) állami ellenőrzés alá vonták, a nem kollektivizált, tehát magánkézben maradt földek a mezőgazdasági terület mintegy 9,5%-át tették ki (Brezinski & Petersen, 1990: 72; Poradzisz, 1991: 95).

Viszont a kollektivizálást követően a mezőgazdaság fejlődése messze elmaradt az ideológiailag előrevetített elvárásoktól, illetve a gyors ipari fejlődés és urbanizáció kontextusában egyre fokozottabban felmerülő élelmezési szükségletektől (Crowther, 1988: 69). Habár Románia a szocialista tömb országain, általában Európán belül viszonylag előnyös helyzetben volt, ami a szántófelület relatív (egy lakosra jutó) nagyságát, illetve annak termékenységét illeti (Hunya, 1990: 88), de a román mezőgazdaságot, mindenekelőtt a termőföldek legnagyobb részét megművelő termelészövetkezeteket a kelet-európai kommunista tömb legalacsonyabb termelékenységű mezőgazdasági szervezeteiként tartották számon (Kligman & Verdery, 2015: 99, Tiraspolksy, 1980: 16). Európai viszonylatban is, 1979–1981 közötti átlagokat számolva, a román mezőgazdaság az egy hektárra jutó teljesítmény alapján huszonhárom európai országból a 18. helyen állt (Hunya, 1990: 88).

Ez egyrészt annak tudható be, hogy a mezőgazdaság átalakításának a „forradalmi” reformja megmaradt a tulajdon államosításánál és a helyi termelészövetkezeti szintű (illetve később még ezen is túlmutató) összevonásánál. Az ágazat, illetve a legnagyobb részét kitevő termelészövetkezetek modernizációja már sokkal kisebb mértékben történt meg. A mezőgazdaság fejlesztése irányába viszonylag kevés erőforrást irányítottak, az ágazatba történő beruházások, fejlesztések messze lemaradtak az iparba történő befektetésektől. Például a kollektivizálás befejeződését követően hatalomra jutó Ceaușescu regnálása alatt, nagy átlagban a mezőgazdaság az éves összberuházások alig hetedében részesült, amíg az ipar nagyjából a felében (Linden, 1989: 295, 297), a hatvanas évek második felétől majdnem rendszeresen háromszor annyit ruháztak be az iparba, mint a mezőgazdaságba (Turnock, 1991: 87).

Másrészt a mezőgazdasági termelészövetkezet szervezeti formaként általában az államszocialista térségben, de Romániában kiemelkedően is eléggé sajátos és bizonyos vonatokban ellentmondásos viszonyok, logikák mentén működött. Vagyis habár formálisan kollektív tulajdonformaként volt nyilvántartva, a tagság majdnem semmilyen lényegi formában nem érvényesíthette a kollektív tulajdonosi minőségét, hisz ténylegesen egy fentről vezetett, bürokrati-

kusan koordinált termelői egységként működött. A felülről szervezett, jogi személyiséggel rendelkező mezőgazdasági nagyüzemet de facto működtető hivatalnoki réteg az általános adminisztrálással párhuzamosan a felettes koordináló szervektől leközvetített termelési célok megvalósítására törekedett, ám gazdasági szereplőként gyakorolt autonómiája és mozgásteret minimális volt. Viszonylag kevés erőforrással (munkaeszköz, pénz) rendelkezett, illetve a termelést egy nagyon bonyolult módon kezelhető munkaerőforrásra alapozva kellett megszerveznie. Ugyanis a mezőgazdasági termelészövetkezetek tagsága nem tekinthető stabil munkaerőforrásnak, szerződéses formában, egyértelmű elvárások és rögzített bérezési feltételek mellett foglalkoztatott alkalmazotti rétegnek. A munkaerő ez esetben ugyanis úgymond tagja volt a kollektív gazdaságnak, ám anélkül, hogy ez egyértelmű rögzített formában számonkérhető kötelezettségekkel is járt volna (Cernea, 1974; Cernea, 1978: 481; Chirot, 1978: 481). Az az elvárás miszerint a szövetkezeti taggá vált parasztok azáltal válnak motiválttá, hogy felismerik a „közösen” rejlő többlet lehetőségeket, azonosulnak ezzel az entitással, és elkötelezetten dolgoznak ennek sikerre vitelében, az államszocialista berendezkedés egyik legutópikusabb célkitűzésének bizonyult. Egyrészt a paraszti társadalom szintjén mélyen gyökerező, egyéni földbirtok nagysága által biztosított autonómia mértékére, illetve a saját gazdaságon belül elért gazdálkodás sikerére épülő státushierarchia logikája merőben eltért a diffúz módon megoszló, kollektív teljesítményt megcélzó, állami patrimonialis korporatív szemléletben gyökerező, szervezeti ethosztól (Chirot, 1980), amely legalábbis elvárások szintjén, a termelészövetkezeteket kellett volna jellemezze (Kligman & Verdery, 2015). Másrészt a folyamat, ahogyan a szövetkezetesítés megvalósult, teljesen elidegenítette a parasztság jelentős részét a létrejövő új szervezeti kerettől, a kollektív gazdaságtól. A föld, illetve az állatállomány és a termelőeszközök egy részének az alapvetően kikényszerített közösbe szolgáltatását politikai abúzusként, állam által szervezett rablásként tudatosították, és messzemenően nem egy új, méltányosabbnak és racionálisabbnak tétélezett tulajdonformába történő átszervezésként élték meg. Mindemellett a termelészövetkezeti munka ellenértéke, a javadalmazás nem kizárólag pénzben, hanem részben terményben történt, és a viszonylag alacsony mértékű fizetéshez nem föltétlenül egy előre rögzített volumenben, illetve időpontban jutottak hozzá. A parasztok átlagos járandósága 1965-ben az országos átlagjövedelem alig felét, 1979-ben az iparban dolgozók bérátlagának a kétharmadát tette ki, és csupán a nyolcvanas évek során érte el a munkások fizetésének 73%-át (Poradzisz, 1991: 95).

Ilyen feltételek közepette az iparosítás, a városi munkahelyek egyértelműen vonzó alternatívát jelentettek a falusi népesség számára. Első hullámban a fiatal férfiak, majd a hatvanas évek második felétől a nők is egyre nagyobb számban kapcsolódtak az ipari munka világához, első fázisban nőtt a városra költözők,⁴ majd a hetvenes évek második felétől a faluról városra rendszeresen ingázók száma, ami akkoriban (a hetvenes évek vége) a városi munkásság majdnem egyharmadát jelentette (Poradzisz, 1991: 98).

Ez a dinamika a mezőgazdaságban hasznosítható munkaerő előregedéséhez és elnöiesedéséhez, és egy általános mezőgazdasági munkaerőhiányhoz vezetett, ami tovább növelte az amúgy

⁴ Például az 1966-os népszámlálás során falun élő 6–15 évesek harmada az 1977-es népszámlálás időpontjában már város lakó volt (Ronnås, 1984).

is problematikus helyzetben levő kollektív gazdálkodás termelésszervezéssel, munkaerő-gazdálkodással kapcsolatos gondjait.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek adminisztrátorai számára meghatározó kiegyensúlyozóeszközként a háztáji gazdaságok fenntartásának és működtetésének a feltételrendszere állt a rendelkezésére. Általában a kommunista rendszereket egy sajátos kettősség jellemezte a bürokratikus logika (az állami tulajdon kiterjesztése, a központi tervezési gondolatmenet érvényesítése) maximizálásával párhuzamosan nem kivételesen használta a társadalom szintjén létező informális (családi, rokonsági) kötelekek rendszerét is, sokszor belekombinálva ezeket a formális termelési rendszerekbe (Sampson, 1986: 52). És ez jelentette ebben az esetben is a megoldást.

A háztáji gazdaságok rendszere a szovjet mintájú kollektivizálás kezdeti fázisaiban a radikális birtokelvonást „megédesítő” engedményként értelmezhető, amely lényegében abban állt, hogy a kollektívbe belépő tagok saját háztartási szükségleteik kielégítésére maguk rendelkezhettek egy bizonyos földterület felett. Ez nem jogi értelemben vett földbirtoklást jelentett, hisz ez a földterület nem volt eladható, nem lehetett örökölni, esetleg továbbadni bérbe. A használat előfeltétele adott mennyiségű termény szerződéses alapon történő beszolgáltatása és a szövetkezetnek végzett meghatározott mennyiségű munka volt. Kezdetben gazdaságonként 30 árnyi volt a háztáji nagysága, majd a hatvanas évek közepétől a szövetkezetnek bedolgozó családtagok számától tették függővé (Hunya, 1990: 101). Minden családtag után, aki a szövetkezet keretében ledolgozta a kötelező munkavolument, a gazdaság 15 ár területet kaphatott használatba. Viszonylag gyakoriak, bizonyos értelemben tipikusak voltak a családonkénti/gazdaságonkénti 45–60 árnyi használatba kapott mezőgazdasági területek (Cernea, 1978: 909). Az ilyen formán, vagyis termelőszövetkezeti tagok által, de annak szervezeti keretein kívül, családirag hasznosított földek a hatvanas évek végére a szövetkezetek által kezelt földek 11%-át, az összes mezőgazdasági terület 6–7%-át tette ki (Bachman, 1991; Cernea 1978: 910; Poradzisz, 1991: 95). Mi több a termelőszövetkezetben dolgozók (átlagnál amúgy is alacsonyabb) jövedelmeinek hozzávetőleg felét a háztájiban megtermelt, leszerződött vagy szabadpiacon értékesített termények ára tette ki (Bachman, 1991: 184).

Ez a konstrukció, mivel ösztönözte a munkaerő részvételét a szövetkezeti termelési folyamatban, valamelyest áthidalta a termelőszövetkezeteknek a munkaerő mozgósításával kapcsolatos problémáját. Ugyanakkor a háztájiban megtermelt termékek leszerződésével és átvételével a termelőszövetkezetek közelébe tudtak kerülni a termelési tervekben rögzített termékfelhasználási szinthez. Mi több, a háztáji gazdálkodás egyfajta második (a kor kontextusában: átmenetileg megtúrt) gazdaságként is tudott működni, a leadásra leszerződött és saját felhasználásra magtartott termelés után megmaradó valamennyi terményt, terméket kvázi szabadpiaci feltételek között is értékesítették, többnyire a környező városokban (Cernea, 1978; Chirot, 1978: 481; Sampson, 1986: 52).

Összességében nézve, a hatvanas évek második felétől a magánjellegű mezőgazdasági termelészervezés: a kollektívtagok háztáji gazdasága és a magántulajdonban megmaradt földterületek, az összes romániai mezőgazdasági terület 15,5–16%-ára volt jellemző (Bachman, 1991: 195; Gilberg, 1979: 39; Hunya, 1990: 151). Ez viszonylag jelentősnek mondható. És nemcsak az államszocialista rendszer azon törekvésének a vonatkozásában, hogy átfogóan érvényesítse a szocialista tulajdonformát, hanem akár a szocialista tömb viszonylatában is. Lengyelország és

Jugoszlávia kivételével (ahol tulajdonképpen lemondtak a mezőgazdaság kollektivizálásáról) Romániában – habár a használatban hagyott háztáji felületek átlagban a legkisebbek voltak – tekintettel az ország hangsúlyosan rurális jellegére, a legnagyobb volt a magánjellegű rendszerben megművelt mezőgazdasági területek részaránya az összes művelt földek viszonylatában (Hajda, 1979: 141; Lovenduski & Woodall, 1987: 84). De nemcsak a magánjellegű tulajdonviszonyok rendszerében megmunkált földterület nagysága volt kiemelkedő, hanem annak hozzájárulása az országos mezőgazdasági termeléshez is (vö. 1. táblázat).

1. táblázat. *A magánjellegű termelés hozzájárulása néhány főbb élelmiszer termeléséhez 1975-ben és 1985-ben (%-ban a megfelelő év össztermeléséből)*

Table 1. *Contribution of private production to the production of some major food products in 1975 and 1985 (% of total production in the corresponding year)*

Termék	1975		1985	
	Magánjellegű termelés összesen	Háztáji gazdaság	Magánjellegű termelés összesen	Háztáji gazdaság
Hús	46	33	48,4	34,6
Tej	57,3	37,7	60,1	40,4
Tojás	62,5	48,9	57,4	47,1
Gyümölcs	56,1	36,1	62,8	33,7
Krumpli	52,1	35,7	59,2	36,9
Zöldség	42,8	36,1		

Saját szerkesztés. Forrás: Gilberg, 1979: 50–52; Cernescu, 1988; Brezinski & Petersen, 1990: 72.

A magánjellegű termelés hozzájárulása a mezőgazdasági termeléshez 1963 és 1989 között nagy átlagban meghaladta a 30%-ot, sőt 1980-ban elérte a 40–42%-ot is (Brezinski & Petersen, 1990: 73; Georgescu, 1987: 42). Viszont ha azt vesszük figyelembe, hogy az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek nagyrészt az ipari feldolgozásban használatos kultúrák (cukorrépa, napraforgó, len, kender) és a gabonafélék termesztésére szakosodtak, akkor az élelmiszer-termelés, -ellátás vonatkozásában a magánjellegű termelés hozzájárulása összeségében ennél meghatározóbb. A magánjellegű termelés a gabonaféléken, cukron és olajon kívül a legtöbb alapélelmiszer (tej, tojás, krumpli, gyümölcs) több mint felét vagy megközelítőleg felét (hús, zöldség) szolgáltatta. Persze relatív kis arányát közvetlen módon, a szabadpiacon keresztül, nagy arányát közvetve, a különböző feltételek mellett leszerződött terményleadások formájában.

Mi több, ez a „járulékos mezőgazdálkodási” rendszer nem pusztán egy mezőgazdasági munkaszervezési formaként működött, hanem a föld feletti magántulajdon felszámolása után a falusi gazdaság- és társadalomszervezés egyfajta kereteként is. Vintilă Mihăilescu diffúz vegyes gazdaságok (gospodărie mixtă, difuză) rendszeréről beszél, amelyen belül a tradicionális gazdaság funkcióit ugyan nagyon megnyirbálták (ebből eredően a háztarás társadalomszervező szerepe látszólag meggyengült), de a hetvenes-nyolcvanas években még tovább élt. A városra származottak, az ingázók még visszajártak és munkaerőként besegítettek a szűkülő háztájiban,

aztán az ellátórendszerek akadozásával a falusi háztáji gazdaságok szerepe olyannyira megerősödött, hogy a magánéleti/társadalmi autonómia, az egyre hevesebben nyomuló állammal szembeni ellenállás színtereivé alakultak (Mihăilescu, 2011: 38).

AZ ÉLELMISZER-FOGYASZTÁS ALAKULÁSA

Az ötvenes évek közepére stabilizálódik a romániai élelmiszer-ellátás (1954-ben megszüntetik az élelmiszerek és más fogyasztási javak hozzáférést szabályozó jegyrendszert), mi több, bár a termés függvényében voltak hullámzó évek, fokozatosan bővülésnek indul (Montias, 1967). Ennek a trendnek jelentős löketet ad a hatvanas évek legelejétől beinduló új politikai irányvonal is. Ugyanis a Szovjetunióban 1959-ben megtörténik a „szocializmus újratervezése”, a szovjet vezetők megfogalmazzák és felvállalják azt a politikai irányváltást, amelynek alapvető célkitűzése, hogy 1980-ig utolérjék és túlszárnyalják (dognaty i peregnaty) az Egyesült Államok egy főre eső termelési értékeit. Ezzel konzonzáns politikai célkitűzéseket fogalmaznak meg más szocialista országok, köztük Románia is. Ez az irányváltás az általános gazdasági növekedés, az iparfejlesztés mellett a fogyasztás, a népesség életszínvonalának a növelését, a nyugati szinthez történő közelítést is felvállalta, és ez nemcsak a kapitalista–szocialista tömb versengéseként, hanem a szocialista államok konszolidációs törekvéseként is értelmezendő (Rainer M., 2021). Így a hatvanas-hetvenes évek során az élelmiszer-fogyasztás növekedése nemcsak a termelői és elosztói rendszerek valamelyes stabilizálódásának tudható be, hanem a fogyasztás növelésének politikai célként történő felvállalásának is.

A hivatalos statisztikai források szerint (lásd 4., 5. táblázat) az ötvenes évek végétől, azaz a konszolidált szocializmus periódusában az élelmiszer-fogyasztás, mindenekelőtt az állati eredetű proteinek (húsfélék, tejtermék) fogyasztása általában növekedett a KGST-államokban,⁵ jelentősen közelítve a fejlett nyugati fogyasztási szintekhez (Scarboro et al., 2020: 2–3). Például 1980-ban 1960-hoz viszonyítva a húsfogyasztás a KGST-tagállamok átlagában 48,9%-kal növekszik, Románia esetében 132,2%-kal (lásd 2. táblázat).

⁵ A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (rövidítve KGST) a közép- és kelet-európai szocialista országok gazdasági együttműködési szervezete volt a hidegháború alatt, 1949 és 1991 között.

2. táblázat. *Alapélelmiszerek egy főre eső fogyasztásának alakulása 1980-ban, 1960-hoz viszonyítva, illetve 1989-ben, 1980-hoz viszonyítva, Romániában és a KGST-államokban (átlagban, %-ban)*

Table 2. *Evolution of per capita consumption of basic Food products in 1980 in relation to 1960 and in 1989 in relation to 1980 in Romania and in the COMECON states (average, %)*

Viszonyított évek		Hús, húskészítmény	Tojás	Cukor és édesipari termék	Gabonafélék és -termékek (lisztegyenérték)	Krumpli	Zöldség (nyers és feldolgozott)
1980/1960	RO	232,2	212,8	256,4	85,5	84,6	133,4
	KGST	148,9	190,7	150,5	87,2	75,5	137,8
1989/1980	RO	81,0	98,7	87,6	90,9	101,6	111,7
	KGST	103,5	107,7	97,9	94,1	91,6	103,1

Saját szerkesztés. Kiindulási adatokat és azok forrásait lásd a 4. táblázatban.

Habár az egy főre eső fogyasztásnövekedés 1960 és 1980 közötti dinamikája Románia esetében jóval a KGST-átlag fölötti, ez azonban messze nem jelentett felzárkózást, hisz a kiinduló szintje messze lemaradt a KGST-államok fogyasztási átlagától. A húsfogyasztásnál maradván, 1960-ban a KGST-államok átlagában az egy főre eső húsfogyasztás 42,7 kiló volt, amíg Romániában csak 26,7 kiló, vagyis a KGST-átlag 62,5%-t tette ki. Az állati eredetű fehérjék (hús, tejtermék) romániai egy főre eső átlagfogyasztása meglepően közelít a KGST-átlagfogyasztáshoz a hetvenes évek második felére. 1980-ra, megközelítve a KGST-államok átlagát, rekordszintet ér el, ami nagyrészt az élelmiszer-behozatal 1980-as évi kiemelkedő, 821 millió dolláros össz volumenének is betudható (CIA, 1986: 5).

A nyolcvanas évek során a szocialista táborban (KGST-államokban) általában lassult a fogyasztás növekedésének az üteme, ám számottevő visszaesést nem regisztráltak, kivéve Romániát, ahol a regisztrált fogyasztás csökkenése látványos. Mindenekelőtt az állati eredetű proteinek fogyasztását illetően: 1989-re 1980-hoz viszonyítva a húskészítmények egy főre eső fogyasztása majdnem 20%-kal, a tejtermékeké 16,5%-kal esett vissza.

3. táblázat. *A romániai átlagfogyasztásnak a KGST-átlagfogyasztáshoz viszonyított aránya a főbb alapélelmiszerek esetében 1960 és 1989 között (szelektált évek, %-ban)*

Table 3. *Ratio of average consumption in Romania to the average consumption in the COMECON for the main basic food products between 1960 and 1989 (selected years, %)*

	Hús, húskészítmény	Tojás	Cukor és édesipari termék	Gabonafélék és -termékek (lisztegyenérték)	Krumpli	Zöldség (nyers és feldolgozott)
1960	62,5	84,5	39,1	129,7	57,0	128,0
1965	62,0	83,0	52,0	134,2	47,3	100,8
1970	62,0	83,0	52,0	134,2	47,3	100,8

	Hús, húskészít- mény	Tojás	Cukor és édesipari termék	Gabonafélék és -termékek (lisztegyenérték)	Krumpli	Zöldség (nyers és feldolgozott)
1975	62,4	78,3	33,8	123,7	68,5	100,3
1980	97,5	94,3	66,7	127,2	63,8	123,9
1985	86,0	95,8	65,6	110,9	74,3	161,7
1988	80,9	95,2	56,3	118,5	57,2	133,6
1989	76,3	86,4	59,7	122,9	70,8	134,3

Saját szerkesztés. Kiindulási adatokat és azok forrásait lásd a 4. táblázatban.

Lehet vitatni a nagyságrendeket, és számos vonatkozásban ez jogos is.. Például a nyolcvanas évek során történő ételmiszer-fogyasztás visszaesésének lakosság által érzékelt mértéke (a megélt tapasztalatok jegyében) valószínűleg nagyobb lehet. És nemcsak e tekintetben, hanem más vonatkozásokban is a statisztikai források kritikája akár jogos is lehet.⁶ A fentebbi adatok nem is a „pontosságuk” kritika nélküli felvállalása okán kerültek feldolgozásra, hanem sokkal inkább annak kapcsán, hogy milyen társadalomtörténeti sajátosságokra engednek következtetni a trendek, melyekre engednek rálátást még a megkérdőjelezhető hitelességű statisztikai adatok is..

Mindent (Románia megfelelő természeti adottságait, a mezőgazdasági exportőr múltját és a mezőgazdaság szocialista átalakításainak a felemáságát) összevetve, a hetvenes évek közepén Románia esetében a belföldi termelés gabonafélékből 99–100%-ban fedezte a fogyasztást, húsfélékből hozzávetőleg 10%-kal többet termelt a regisztrált fogyasztásnál, a zöldségféléknél is valamelyes (5-6%-os) többlet volt a jellemző, míg a friss gyümölcs esetében a belföldi termelés a fogyasztásnak hozzávetőleg 95%-t fedte le (Tiraspolsky, 1980: 7–19). Vagyis a növekvő fogyasztás mellett is a hetvenes évek második felében Románia mezőgazdasági termelése kielégítette a belső piacot. Alaposabb vizsgálódás nélkül lehetetlen kijelenteni, hogy a fogyasztás esetében mennyi eltérés tartozik a különböző étkezési szokásokhoz, azok teljes mértékű kielégítéséhez, és melyik külkereskedelmi megfontolás okán bekövetkezett fogyasztási helyzet. Nagy valószínűséggel a növekvő fogyasztás csak azt jelenti, hogy az állam fokozottabb mértékben elégitette ki a szükségleteket, és nem föltétlenül azt is, hogy a létező igényeket is. Például még a hetvenes évek első felében is az állami keményvaluta-szükséglet becslült harmadát nyugati irányú élelmiszerexportból biztosította (Tyson, 1984: 75). Mi több, egyes termékek, mindezenelőtt a húsfélék esetében közvetett adatok alapján azt becsülik Romániára vonatkozóan, hogy a kereskedelmi kínálat nem elégitette ki a keresletet, tehát a regisztrált exporttöbblet valószínűleg nem a fölösből történt. Mindenképpen a KGST-államok közül a hetvenes évek második felében mindenelőtt Magyarország, illetve határesetként Bulgária és főleg Románia számított az alapvető élelmiszerek szempontjából önellátó országnak, Lengyelország, Csehszlovákia, és az NDK rendszeres élelmiszer-behozattal tartotta fent a növekvő fogyasztást (Nove, 1977; Tiraspolsky, 1980: 6–8). Persze mindez olyan feltételek közepette, hogy a romániai fogyasztás, bár folyamatosan növekedett, a „jó években is” lemaradt a KGST-átlagtól.

⁶ Lásd a tanulmány adatmellékletében összefoglaltakat.

A HIÁNYGAZDÁLKODÁS ÉS ANNAK KEZELÉSI POLITIKÁJA

A romániai kommunista rendszer a nyolcvanas évek legelejétől egyértelműen hiánygazdálkodásra kezd berendezkedni. A kontextus közismert. A hetvenes évek második felétől az ország gazdasági növekedésének üteme csökkenni kezd. Az olcsó nyersanyagra, mindenekelőtt nyersolajra berendezkedett, húzóágazatként elgondolt feldolgozóipar esetében az 1973-as kőolajkriszist előrerohanással, újabb kölcsönök felvételével próbálja áthidalni, viszont az 1979-es kőolajválság kihatásai katasztrofálisnak bizonyulnak. Egyrészt az olajiparba történő befektetések nem váltják be a hozzájuk fűzött gazdasági reményeket, és nem termelik ki a kölcsönök visszafizetéséhez szükséges keményvalutát. Elkezdődik a hetvenes évek során a nemzetközi pénzügyintézményektől felvett (a nyolcvanas évek elején 11 milliárd dollárt kitevő) kölcsönök visszafizetése (Tănase, 2014: 75). Ceaușescu sikertelenül próbálja kialkudni a kedvezőbb visszafizetési feltételeket (amelyeket néhány hitelező átfogó gazdasági reformokhoz köt), 1982-től kezdődően a kölcsönök ütemezés nélküli, időbeni visszafizetéséről dönt (Țiu, 2014: 105).

Mindezen tényezők összjátéka a kivitelek felfuttatását, a behozatal (nyersanyag, energiaforrások, technológia) radikális korlátozását vonja maga után. Románia külkereskedelmi mérlege, amely a hetvenes évek során (1976 kivételével) általában negatív volt, a nyolcvanas évek legelején átbillen kiviteli többletre, és 1984-re 2,1, 1985-re már hárommilliárd dolláros többletet könyvel el (Crowther, 1988: 5; Cummings, 1986: 20; Murgescu, 2010: 452). Az importcikkek összvolumene 1980–1981-ben 17%-kal, majd 1982-ben újabb 45%-kal csökken (Crowther, 1988: 141). A keményvalutát eredményező termékek exportja közül az ipari produktumoké nem mondható sikertörténetnek, Románia még a hetvenes évek első felében is a keményvaluta egyharmadát élelmiszerexportból teremti elő (Tyson, 1984: 75), és ez bizonyult most is a járható útnak. Nota bene, olyan feltételek közepette, hogy a hetvenes évek végén Románia már amúgy határhelyzetben volt, ami az élelmezési függetlenséget illeti, vagyis azt, hogy az ellátás zömét belső termelésből oldja meg. A keményvalutát eredményező kivitelek, mindenekelőtt az élelmiszeripari termékek exportjának növekedését csak a lakossági fogyasztás rovására lehetett megvalósítani. Így például csak 1982-ben az élelmiszeripari kivitelek 12,3%-kal nőnek, míg a behozatal 66,8%-kal csökken (Crowther, 1988: 141), az 1980-as 821 millió dolláros összvolumenről 1984-re 221 millió dollárra (CIA, 1986: 5; Cummings, 1986). Összességében nézve, a hivatalos csatornákon keresztül történő ellátás 1980-hoz viszonyítva, átlagban 15%-kal, az állati proteinekkel, mindenekelőtt hústermékekkel történő ellátás ennél valamivel nagyobb (15-20%-kal, de egyes években ennél drámaibb) mértékben csökkent. De látványos számos más termék, például a kávé vagy a déli gyümölcsök importjának a drasztikus csökkenése is. Például 1980-ban citromból 35 ezer tonnát importáltak, míg 1985–1989 között éves átlagban 16,42 ezer tonnát, a banán és a narancs esetében a csökkenés még drasztikusabb volt (Murgescu, 2010: 371). És ez a déligyümölcsimportra vonatkozó adat nem konjunkturális, anekdotikus illusztrációja a szűkösségi fordulatnak, hisz a kávé mellett a narancs, a citrom és (Romániában talán kevésbé) a banán, a hetvenes évek során, a szocialista fogyasztói reprezentációk szintjén, egyfajta szimbolikusan meghatározó jóléti fogyasztási terméként jelent meg (Dietrich, 2020).

A szűkösséggel párhuzamosan, 1981–1984 között átlagban 50%-kal növekedtek az alapvető élelmiszerárak is (CIA, 1986: 18). A kávé 106%-kal, a csirkehús 77%-kal, a disznóhús 83%-

kal, a sajt 76%-kal, a cukor 72%-kal, az étolaj 55%-kal, a romániai gyártású vodka 37%-kal és a kenyér csak 8%-kal (CIA, 1986: 19). Ez a növekedés tényén túl azért is sokkoló, mert a hatvanas évek közepétől kezdődően az alapvető élelmiszerek árai viszonylag stabilak voltak. 1982-ben megemelik az elektromos áram, távhő, gáz, üzemanyagok árát mintegy 20%-kal, ami 17%-ot meghaladó inflációt eredményez, és így a reálbérek ebben az évben 7,8%-kal, 1983-ban 2,4%-kal csökkennek (Linden, 1989: 300).

Vagyis a hivatalos kereskedelmi láncokon keresztül kevesebbhez lehetett hozzájutni, sokkal nagyobb árakon és sokkal nagyobb erőfeszítéssel, mint akár a hetvenes évek második felében. A hivatalos dráguláson túl a szűkösség a szürke- és a feketepiac felfutását eredményezte, ami tovább növelte a lakosság tényleges élelmezési kiadásait. A második gazdaság (a háztáji termelésből származó, szabadpiacon értékesített) termékeihez, annak okán, hogy ennek a szektornak a mozgásteret beszűkült (előírt termelési és beszolgáltatási terv miatt), egyre nehezebb volt hozzáférni. Illetve ez a kereskedelmi forma is az előírt maximális hatósági árakat kikerülve próbált értékesíteni, így fokozatosan átcsúszott a szürke- vagy akár a fekete-/illegális kereskedelem irányába.

1988-ra a beszolgáltatási ár, piaci árusítás esetében előírt hatósági ár és tényleges eladási ár között jelentős különbségek alakultak ki. A háztájiban megtermelt és beszolgáltatott liter tejet 2,5 lejért vette át a hatóság, maximális hatóságilag szabályozott piaci ára 4,5 lej volt, de ténylegesen 10-15 lejért lehetett hozzájutni. A tojás darabja esetében a beszolgáltatottért 1 lejt fizettek, és habár a piaci értékesítés maximuma 1,5 lej lehetett, ténylegesen 5 lejt is elkérhettek érte. És az arányok hasonlóak voltak a legtöbb szabadpiaci rendszerbe bekerülő élelem esetében. A piaci maximalizált ára 75–100%-kal volt nagyobb a hivatalos beszolgáltatási árnál, ám a termékek ténylegesen a maximalizált ár két-háromszorosáért cseréltek gazdát (Ronnás, 1989: 554). És a tranzakció legtöbbször nem is a hatóságilag ellenőrzött szabadpiacon történt, hanem a termelők házhoz (a vidéki munkatársak a városi munkahelyre) szállították, vagy a vásárlók mentek ki falura beszerzőkörútra. A szürkéből fokozatosan alternatív hálózattá szerveződött feketepiac hihetetlenül felfutott. Becslések szerint 1980-hoz viszonyítva, 1988-ra a húsfogyasztás több mint 10%-a kikerült a hivatalos ellátóláncból, és szürke- vagy teljesen feketepiaci feltételek között értékesítették (Brezinski & Petersen, 1990: 74–75), olyan feltételek közepette, hogy egy feketepiaci tranzakció során akár 160 lejt, vagyis az akkori átlagnyugdíj 8%-t is elkérték egy kiló húsiért (Poradzisz, 1991: 128).

A beálló szűkösséget és az ellátás rendszerének a változását két fő ideológia, retorika mentén próbálták kezelni, a tudományos élelmezés és az önellátás/cselekvő-fogyasztó ideológiája segítségével.

A tudományos élelmezés

Az előzőekben bemutattuk, hogy a hatvanas és főleg hetvenes évek során az egy főre eső élelmiszer-fogyasztás jelentősen nőtt Romániában. Az egy főre eső napi kalóriabevitel a hivatalos adatok szerint az 1965-ös napi 2978 kalóriáról az 1980-as évekre 3259 kalóriára nőtt (CNS, 1990: 130, World Bank, 1990: 233), amely nemzetközi összehasonlításban jó közepes szintű kalória-fogyasztásnak felelt meg. Viszont a kor élelmezési szabványaival összevetve, a hetvenes évek második felében Bulgáriában és Romániában túlméretezettnek számított mindenekelőtt a gabona- és zöldségfélék fogyasztása, Romániában például a hetvenes évek végén a kalóriaszük-

séglet 75%-át zöldség és gabonafélék tették ki, az állati eredetű proteinek fogyasztása szempontjából messze lemaradt más KGST-tagállamok viszonylatában (Cook et al., 1984: 2). És annak ellenére, hogy időben nézve az állati eredetű proteinek fogyasztása nagyobb ritmusban növekedett a gabonafélékéénél, a hetvenes évek elején a román élelmezési szakemberek az állati eredetű fehérjék optimálisnak tartott 35%-os részesedésének elérését nagyjából 1990-re prognosztizálták (Hartia, 1973: 4). Az állati eredetű fehérjék 1980-ban csak 15,3%-át tették ki az átlagos napi kalóriabevitelnek (saját számítás CNS, 1990: 130 alapján).

Vagyis habár a nemzetközi szabványok szerint a kalóriabevitel mértéke elfogadható szintű volt, de az állati eredetű fehérjéket illetően nagyon szűkös.

Nos, legitimálandó a jegyrendszer bevezetését, az ezen belül is az egyre szűkösebben és ritkábban „osztott” adagokat, kidolgozzák és 1982 júliusában közé teszik a népesség tudományos élelmezési programját (Anton, 2015). A dokumentum szerint Románia akkori lakossága napi átlagban 3300 kalóriát fogyasztott, jócskán meghaladva az ENSZ Egészségügyi Világszervezete által akkor optimálisnak (sic!) tartott 2700-2800 kalóriát, első lépésben 2800–3000 között értéket céloztak meg. Ezt figyelembe véve 1982 és 1985 közötti periódusra egyéves átlagban egy személyre 60-70 kg húst, 8-10 kg halat, 210-230 liter tejet, 260-280 tojást, 170-185 kg zöldséget, 85-95 kg gyümölcsöt, 22-26 kg cukrot, 70-90 kg krumplit, 20-140 kg gabonát és gabonaterméket irányoztak elő (Anton, 2019: 351). A tényleges alkalmazás során 1984-re (1981–1982-höz viszonyítva) a húsadagokat majdnem 40%-kal csökkentették, majd a helyzet valamelyest javult a nyolcvanas évek közepétől (Brezinski & Petersen, 1990: 79), de 1989-re 1980-hoz viszonyítva a húskészítmények egy főre eső fogyasztása majdnem 20%-kal, a tejtermékeké 16,5%-kal esett vissza (saját számítás CNS, 1990: 129 alapján).

Az önellátás és az újra előtérbe hozott cselekvő fogyasztó

A szocialista ellátás Romániában az ötvenes évek végétől fokozatosan átszerveződött központilag ellenőrzött, szakosodott nagykereskedelmi hálózatok rendszerévé (Ristea et al., 2018), amelyet jelentős mértékben kiegészített egy második gazdaságként működő ellátórendszer (Brezinski & Petersen, 1990). Viszont az ellátás mind szervezésileg, mind a retorikai kisajátítást illetően kiemelten központi, állami (centralizált bürokratikus koordinációjú), illetve pártfeladat marad. Egyrészt eszköz a társadalomátalakítási folyamatban, másrészt az új társadalmi paktum része, amelyen belül a központi hatalmi struktúrák felvállalják a társadalom élelmezésének a feladatát, harmadrészt (növekvő ellátási szintek esetén) az új politikai-társadalmi berendezkedés felsőbbrendűségét és annak sikerességét hivatottak megalapozni (Patterson, 2009).

Nos, a nyolcvanas évek elejétől az új romániai élelmezéspolitiká révén ez a fajta ellátási rendszer egy sajátos fordulatot vesz anélkül, hogy lényegileg jelentősen változna, viszont az élelmezés-ellátás kapcsán újra osztják a felelősséget és számonkérhetőséget, és ezekben a vonatkozásokban a központi állampárti mag már jelentősen hárít. Ez az ún. önellátási és önjagztatási program, és az ennek jegyében kibocsátott, 1981-től életbe lépő törvénykezés⁷ formájában történik meg (Linden, 1986: 363).

7 Lege nr. 13/1980 din 19/12/1980, privind constituirea, repartizarea și folosirea pe județe a resurselor pentru aprovizionarea populației cu carne, lapte, legume și fructe.

Egyrészt a megyét önellátó élelmiszer-termelő közigazgatási egységként határozza meg, kötelezettségként irányozva elő a lakosság teljes élelmiszer-ellátásának a biztosítását. Ez konkrétan megyei, városi és községi szintű közigazgatási egységre lebontott zöldség- és gyümölcsstermesztési, illetve állati eredetű termék-előállítási tervszámok formájában jelent meg. A lakosság alapellátásán túlmenően a megyék hozzá kellett járuljanak a központi állami élelmiszeralapba történő beszolgáltatásokhoz is. De még ezen is túlmutat az, hogy ebben az önellátási erőfeszítésben felelősséget jelöl ki minden gazdasági szereplőnek, tulajdonformától és tevékenységi területtől függetlenül, minden nem gazdasági téren működő társadalmi intézménynek és általában az egész lakosságnak is, beleértve a nem mezőgazdaságban aktíváló falusiakat és városiakat is. A termelői bázis, az ellátásban szerepet játszó és felelősséggel járó rétegek kiszélesítésének a szlogenjét a *Scînteia*⁸ 1982 januári 12-i számában fogalmazza meg: „*Sîntem cu toți consumatori, cu toți să fim și producători!*”, azaz „*Mindannyian fogyasztók vagyunk, legyünk mindannyian termelők is!*” (Scînteia, 1982)

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok bevonása értelemszerű, hisz mindkettőt szocialista tulajdonformának kezelték, tehát betagolásuk a pártállami rendszerbe értelemszerű volt. A magánjellegű termelés (magántulajdonban maradt mezőgazdaság, háztáji gazdálkodás) persze benne volt a kollektivizálást követő időszakban is az élelmiszer-ellátási láncolatban, csak a megtermelt élelmiszerek tranzakciója nem kötelező beszolgáltatás, hanem leszerződések formájában történt meg. Ezeknek a gazdálkodóknak viszonylag tág tere volt alkudozni mind a leszerződött mennyiségeket, mind a leadandó termékek körét illetően. Illetve a magánjellegű gazdálkodás esetében a termelés struktúráját a hatalom indirekt módon a leszerződési árakon keresztül alakította. Ez radikálisan megváltozik az új élelmiszerpolitika rendszerében. Az 1956-ban formálisan beszüntetett beszolgáltatási rendszert 1983-ban visszavezték, majd 1984 során megszigorították, vagyis a magántermelők és az elosztórendszerek közötti tranzakciók nem leszerződések, hanem (de facto) kötelező leadási kvóták fejében történnek meg. Ezen túlmenően ezeket a leadási kötelezettségeket nem rugalmasan, a helyi termelési lehetőségek valóságához igazítottan állapították meg, hanem 1984-től a háztáji gazdálkodás számára előírt termelést alárendelték az önellátási tervnek oly módon, hogy előírták azok számára a termelési szerkezetet (plan de cultură repartizat) is⁹ (Brezinski & Petersen, 1990: 79; Cummings, 1986: 25; Ronnås, 1989: 554–555).

A mezőgazdasági termelésbe rendszerszerűen be nem tagolt falusi háztartásoktól elvárták, hogy minden mezőgazdaságilag hasznosítható magánterületet felhasználjanak, beleértve a saját magánterületben levő udvarokat is.¹⁰ Igaz, itt csak indirekt módon, vagyis nem kötelező termelés formájában kérték számon a termelői erőfeszítést. Például úgy, hogy a havi fejadaghoz (jegy-

8 A Román Kommunista Párt központi napilapja.

9 „Suprafața primită în folosință de membrii cooperativelor agricole de producție va fi cultivată potrivit planului de cultura stabilit.” Azaz a termelőszövetkezeti tagok a használatba kapott parcellákat az előírt termelési szerkezetnek megfelelően termelik ki. (Buletinul Oficial, 1984)

10 „În curțile gospodariilor personale se vor planta cel puțin 6 pomi fructiferi și se vor cultiva legume, iar de-a lungul gardurilor se vor planta arbuști fructiferi.” Azaz a magángazdaságok udvaraira legalább 6 gyümölcsfát ültetnek, zöldséget termesztenek, illetve a kerítések mentére gyümölcstermő bokrokat ültetnek. (Buletinul Oficial, 1984)

rendszerben forgalmazott termék, például olaj vagy cukor) csak akkor juthattak hozzá, ha beszállítottak valamilyen terméket, mondjuk húsz tojást vagy bizonyos mennyiségű gyümölcsöt.

De az élelmiszer-termelési és -termelői bázis szélesítése nem állt meg a falusi térségben élők bevonásánál, hanem kiterjedt a városi ipari termelői egységek, társadalmi szervezetek és a városi népesség egy jelentős részére is. Az öngazdálkodást és öngazgatást bevezető törvény kötelezettségként írta elő a helyi hatóságoknak, hogy azonosítsanak minden parlagon hagyott, illetve intenzívebb megmunkálásra alkalmas földterületet, és azokat az ipari vállalatok, társadalmi szervezetek (kórházak, iskolák) vagy más szolgáltató szervezetek (vendéglátóipari egységek), esetleg a lakosság rendelkezésére bocsássák. Mindenekelőtt a vendéglőket vagy más közétkeztetési egységet (munkásétkezdék, menzák, kórházi ellátók) működtető vállalatok, iskolák, kórházak esetében a törvény szorgalmazta mellékgazdaságok kiépítését. Egyrészt az ételmaradék jobb kihasználása érdekében, másrészt ösztönzendő a saját mikrofarmon előállított termékek felhasználását, csökkenteni próbálva a nagy ellátórendszerekből történő beszerzést. E vállalati, intézményi keretben létrehozott mellékgazdaságok működtetésén túlmenően ösztönözte ezeket az intézményi szereplőket, hogy akár saját földterületet, akár más, bérleti jellegű formákban átvett, mezőgazdaságilag hasznosítható területeket, kisebb haszonkértként megmunkálható telkeket bocsásson az alkalmazottak rendelkezésére, egyéni vagy csoportos megmunkálásra.

És végül, de nem utolsósorban, kötelezte a helyi közigazgatás intézményeit (a néptanácsokat), hogy azonosítsanak be minden parlagon hagyott vagy intenzívebb kertészeti jellegű megmunkálására alkalmas területet, és azt tegyék hozzáférhetővé az ezt igénylő városiakok számára. Ezen termelő fogyasztók esetében nem ír elő beszállítási kötelezettséget, a termelt élelmiszert saját belátás szerint használhatták fel.

A törvény politikai értelmezése is egyértelmű, a lakosság (beleértve a városi népességet is) általi mezőgazdasági hasznosítás célja magába foglalja az állattartást is. A törvénnyel kapcsolatos előterjesztés során Cornelia Filipaş kormányfő-helyettes így fogalmazott: „A lakosság jó ellátását szolgáló élelmiszeripari árucikkek mennyiségének állandó növelése érdekében cselekedjenek szilárdan, s kövessenek el mindent, hogy észszerűen és növekvő hatékonysággal használjanak fel minden négyzetméternyi területet, mind az állami és szövetkezeti mezőgazdasági egységekben, mind pedig a lakosság gazdáiban. A honpolgárok, akiknek a használatában földterület van, legyen az bármilyen méretű, legyen az falun vagy városon, kötelesek megművelni azt; neveljenek ugyanakkor minél nagyobb számban baromfit és tartsanak állatokat, amelyek biztosítani fogják mind a saját igények kielégítését, mind pedig fölös mennyiségek létrehozását a piac számára.” (Filipaş, 1980)

Nos ebben az átfogóbb kontextusban fut fel a romániai haszonkertek, városi kiskertek és városi mikrofarmok története.

A VÁROSI HASZONKERTEK

A városi (kiutalt) haszonkertek rendszere egyáltalán nem valami romániai kríziskezelő sajátosság. Az iparosítás néhány következményének, illetve az időszakosan jelentkező természeti okoknak (háborúnak, recessziónak stb.) betudhatóan a nyugati iparosodott társadalmakon belül kialakult kezelési forma ez. Az iparosítás, illetve a tizenkilencedik századi expanzív urbanizációt

követően a városi szegénység, munkanélküliség viszonylag elterjedt jelenséggé válik (Lorbek & Martinsen, 2015) és a huszadik század közepéig a városmelléki parcellagazdálkodás, amint azt a német nyelvterületen gyakran használt neve is bizonyítja (Armengärten, azaz szegénykertek), többnyire marginális élethelyzetekhez kötődő, szociális megfontolásból létrehozott, fenntartott intézmény marad (Keshavarz & Bell, 2016: 7; Van Molle & Segers, 2008). A háborúk és más válságok kontextusában bekövetkező, átfogóbb élelemellátási krízisek esetében nemcsak városok szegényrétegei, de egész régiók (sőt Anglia esetében a második világháború során az egész ország) élelmezésének jelentősnek mondható részét a kormányzat által kiutalt kis haszonkertekben termelték (Keshavarz & Bell, 2016; Van Molle & Segers, 2008: 2). Ezeket a telkeket a kezdetekben társadalmi reformer indíttatású filantropikus szervezetek, egyházak esetleg városi önkormányzatok utalták ki szimbolikus bérért, de nem volt rendkívüli a regionális vagy központi kormányzatok ilyen irányú fellépése sem. Innen származik az angol nyelvben már szakszóként elterjedt „allotment garden” (haszonbérleti kertek, Keshavarz & Bell, 2016: 13), ami tulajdonképpen a tulajdonviszonyt ragadja meg.

A második világháború utáni évtizedekben a városi haszonkertek szociális segítő, illetve az élelmezési krízis kapcsán kialakult más funkciói, legalábbis a nyugati világban, fokozatosan háttérbe szorultak, és előtérbe kerültek más, közösségépítő (közösségi kertek), szabadidőtöltéssel, életmódválasztással, tudatos táplálkozással vagy ökológiai megfontolásokkal összefüggő funkciók (Keshavarz & Bell, 2016: 10). Persze azért teljesen nem tűnt el a városi haszonkertek gazdasági, szociális funkciója sem, például a 2008-as gazdasági krízist követően Görögország nagyvárosaiban a tartósan munkanélküliek vagy a csökkentett nyugdíjából megélni kényszerülők számára a városi kertészkedés, ha nem is orvosolta az elementáris megélhetési gondjaikat, de olyan tevékenységi formát és bizonyos mértékű megtakarítási lehetőséget jelentett, amely jelentősen könnyebbítette a krízisként megélt helyzetük kezelését (Partalidou & Anthopoulou, 2017).

A városi haszonkert mint a szocialista mellékgazdálkodás része

Kelet-Európában a városi haszonkertek sorsa a második világháború után, az államszocializmus időszakában a kapitalista nyugattól eltérően alakult. Számos szocialista országban alkalmilag vagy rendszeresen a városi lakosság jelentős részeire kiterjedően működtek, és habár nem kizárólag, de nem kevés időszakban és helyzetben a rendszerszinten jelentkező élelmiszer-ellátási gondok enyhítését szolgálták. A szovjet és általában az államszocialista idősokra jellemző gazdálkodás, pontosabban élelmiszer-termelés és -ellátás rendszerét stresszes rendszerként értelmezik (Rose & Tikhomirov, 1993). Stresszes mivel egy komplex munkamegosztási és termékelosztási rendszer működik, ez nem eredményezi föltétlenül az alapvető élelmezési ellátás biztonságát, így az ilyen társadalmak jelentős, nem mezőgazdaságban aktív szegmensei valamilyen formában, egyfajta nehezen megkerülhető szekunder tevékenységként a saját (családi) ellátásuk érdekében valamilyen mértékben és formában élelmiszer-termelésben vettek részt. Több volt szocialista ország területén kialakult és szolidabb formában intézményesült a városi haszonkertek rendszere.

Ilyen volt a Szovjetunióban a „munkásosztályi dácsa”, a kiutalt, városhoz viszonylag közeli kistelkek elterjedése a második világháború során, majd a háború után azok összeszervezése „kertészkedő szövetkezetekké”, és ellátási kisegítőrendszerként történő felerősödésük a Brezs-

nyev-korszakban (Zavisca, 2003: 794). A jelenség elterjedtséget jelzi, hogy a kilencvenes évek legelején a legnagyobb szovjet városok háztartásainak a negyede birtokolt egy kisebb vagy nagyobb dácst (Struyk & Angelici, 1996: 248).

Lengyelországban, ahol a városi haszonkertek, könnyítendő a városi ipari munkásság életfeltételein, már a korai iparosítás folyamán kialakultak, a haszonkerthez, parcellához való hozzáférés az ipari munkásság egyik jogaként tételeződött. A nyolcvanas években 900 ezer, munkásoknak kiutalt parcelláról tudunk, és nemcsak a második világháborút követően, hanem még számos kontextusban, nemcsak szabadidős, esetleg ellátáskiegészítő, hanem kimondottan élelmiszerhiány-kezelő funkciót is elláttak (Bellows, 2004).

Magyarországon a hobbikertek (városias térségek peremén, kültelkein megművelésre kisajátított kistelkek) rendszere már az 1950-es évektől kialakult, majd a hatvanas évek végén jogilag is rendezett és elismert földhasználati forma lett (Pócsi, 2011: 314). A hetvenes évek elején a mezőgazdasági kistermelést folytatók több mint 40%-a volt munkás vagy hivatalnok (Répássy, 1987: 127), többnyire a kialakult hobbikertek formájában, amelyek élelmézzsel kapcsolatos hangsúlyos funkciója fokozatosan visszaszorult, és egyre inkább a gulyáskommunizmus egyik jóléti, akár emblematikus státuskellékeként statuálódott.

Váltakozó gazdasági, szociális és szabadidős funkciókkal, de a szabályozott városi haszonkertészkedés a kommunista időszakban jelen volt még Csehszlovákiában, Bulgáriában, és a Német Demokratikus Köztársaságban is (Boukharaeva & Marloie, 2015: 145). A kilencvenes évek legelején (1991–1992) végzett felmérések szerint a városi családok 53%-a Bulgáriában, 56%-a Csehszlovákiában és 49%-a Lengyelországban a nyári hónapok során hetente foglalatostkodott, ügyködött a saját élelmézzsének az előállításával, pontosabban élelmiszer-termeléssel (Rose & Tikhomirov, 1993: 124). Nyilvánvaló, hogy ennek a gyakorlatnak az adatolása történik meg a posztoszocialista átmenet első éveiben, maga a gyakorlat, teljes nagyságrendjében az államszocializmus idején alakult ki.

A romániai városi élelmiszer-ellátás folyamatában a nyolcvanas éveket megelőző periódusra vonatkozóan nincs nyoma átfogó, tömeges haszonkert-kialakítási mozgalomnak, urbánus és periurbánus kertészkedésnek. Ellentétben a fentebb említett szocialista országokkal, minimális törvényben rögzített keret, politikai szándék és urbanisztikai hagyomány létezett. Viszont az 1981-től beinduló öngazdálkodási program hihetetlen lendületet ad ennek az élelmiszer-ellátási keretnek, formának. Egyrészt azért, hogy a termelő fogyasztó létezmódodat ideológiai célkitűzéseként, helyzetenyhítő, azt legitimálni próbáló ideológiaként vállalta fel a félresikerült, rosszul kezelt gazdaságpolitikai helyzet adminisztrálása során. Másrészt az ennek okán beszűkülő élelmellátási folyamatok felelősségét áthárította a helyi közigazgatásra, így a kiutalt haszonkertek rendszerének a bevezetésével azok számára biztosított egy kríziskezelő és feszültségvezető lehetőséget. És nem utolsósorban a korabeli sajtóból hozzáférhető adatok alapján (melyek pontossága megkérdőjelezhető, ám valamelyes rálátást enged a hozzávetőleges nagyságrendre) joggal feltételezhető, hogy ennek a kezdeményezésnek a lokális élelmiszer-ellátáshoz volt némi tényleges hozzájárulása.

Városi haszonkertek és a pajtázás felfutása

Romániában hozzávetőleg 1981 és 1983 között történt meg a városi kertészkedésre hasznosítható területek azonosítása, a városi lakosság és vállalati kiskertek kipurcellázása, kialakítása.

A jelenségről nem azonosítottunk be megbízható adminisztratív összefoglaló forrást. Valószínűsíthető, hogy levéltárakban fellelhetők olyan források, amelyek ezt a folyamatot összesítik városi vagy akár megyei szinten is. Persze a városi haszonkertmozgalom átfogó összesítése még ilyen források birtokában is nehéz volna, ugyanis nagyon változatos formákban kerültek át a lakossági használatba ezek a telkek és egyáltalán nem biztos, hogy egy helyhatósági vagy akár egy helyi pártbizottsági összesítés minden formát tartalmaz. Illetve településenként, és azon belül akár helyszínenként is nagyon eltérő volt a használatba vehető földfelület nagysága, amely 0,5 és 3 ár között váltakozhatott, a rendelkezésre álló földfelület nagyságától és az igénylők számától függően.

Városi haszonkertek, használatbavételi formák:

- (a) A szervezeti mellékgazdaság (többnyire, de nem kizárólag) az étkezdét működtető szervezetek, ipari termelőegységek, kaszárnyák, kórházak, iskolák, vendéglátóipari egységek zöldségtermelő és állattenyésztő tevékenységét foglalja magába. Ez megtörténhet a szervezet által adminisztrált saját területen, helyi hatóság által kiutalt vagy más szervezetektől bérbe vett területen.
- (b) A különböző szervezetek dolgozóinak egyénileg megművelt haszonkertekhez biztosítottak hozzáférést kvázi szervezeti kereteken belül, az intézmények által birtokolt vagy más entitástól bérelt telkeken. Például a marosvásárhelyi Electromureș vállalat főkönyvelője beszámolója szerint a vállalati mellékgazdaság által felhasznált földterület mellett még 800 dolgozó számára biztosítottak kiskertet (Lajos, 1982).
- (c) A néptanácsok (a román államszocializmus helyi közigazgatási egységei) kihasználták valamilyen létező formális keretet (például lakószövetség), esetleg létrehoztak valamilyen formális keretet (zöldségtermesztők egyesülete, kiskerti társulások), és ezen keresztül adtak haszonbérbe különböző, a közigazgatási egységek által adminisztrált, esetleg más szervezeti entitásoktól (állami gazdaságok, mezőgazdasági termelőszövetkezetek) valamilyen formában átvett területeket. Más esetekben a helyi hatóságok a haszonbér fizetését és más, a kiutalt földtelek kapcsán felmerülő hatósági problémákat egyénileg kezelték.
- (d) A termelőszövetkezetek bizonyos mennyiségű előírt terménybeszolgáltatás fejében adtak ki városhoz közeli telkeket városlakóknak kertészkedésre. Például a csíkszeredai néptanács 24/1981. számú végzése alapján magánszemélyek burgonya- és káposztaszükségletük fedezése céljából, terményrészesedés fejében vállalhatnak megművelésre földterületeket mezőgazdasági egységek keretében (Barabás, 1981).
- (e) Különböző, jogilag nem egyértelműen rendezett telekfoglalások formájában, elkezdve a tömbház körüli zöldövezeten történő kiskertek kialakításától, elmenően a nagyobb ki nem használt térségek mezőgazdasági termelői felhasználásáig.
- (f) Magánszemélyek által bérbeadott telkek. Igaz, ezek nem annyira zöldségtermesztésre, hanem mikrofarmok, többnyire disznó- esetleg nyúlajták, csirke nevelésére hasznosítható fészerek kialakítására.

Nem volt kivételes, sőt bizonyos esetekben majdnem azonnal és gyorsan terjedő mintaként bekövetkezett, hogy a telkekre állattenyésztésre alkalmas pajtákát tákoltak, többnyire disznópajtákat.

Csikszeredában például a város szélétől, a Fenyő utcától a Nagy Laji dombjáiig és a Pacsirta sétánytól a Fitód patakáig terjedő, 500-1000 méteres szabálytalan félkörön a nyolcszázat biztosan meghaladó, talán az ezret is megközelítő, átlagban 2 árnyai parcella került szétesztásra, ezen az eladdig is mezőgazdaságra használt városperemen. 1983-ig a Fenyő utca és a Nagy Laji dombja között hozzávetőleg 200 pajtát képeztek ki, a Pacsirta utca végétől a Sutáig még legalább ötvenet. Általában az állattartás céljából elkerített rész (pajták, fészerek) a 2 áras parcella negyedét fedték le.

Az állattartás, a pajták kiépülése az ellátási krízis sajátosságait tekintve nem meglepetés, hisz az 1981/82-ben megváltozó ellátáspolitikai keretein belül mindenekelőtt a húsellátás csökkent drasztikusan. Annak a pótlása mindenképpen fontosabb lehetett a lakosság számára, mint mondjuk a zöldségfélék, esetleg a krumpli. Másrészt a disznótartás az ellátási kényelem (háztartási maradékok leginkább ennél az állatnál hasznosíthatóak, nem is beszélve a „mindenevéséről”, vagyis arról, hogy táplálásában sokkal átfogóbb spektrumban lehet forrásokat beazonosítani, mint mondjuk a nyúlánál vagy legtöbb szárnyasnál) szempontjából is előnyösebb más, kis vagy közepes haszonállat tartásánál. Azt meg nem is taglaljuk, hogy a kulturális preferenciák szempontjából a régióban a disznóhús fogyasztása messze felülmúlta a szóba jöhető más apróbb állatokét. Ugyanakkor az ellátási nehézségek, a csökkenő húsadagok, illetve a váltakozó esélyű hozzáférés kapcsán felmerült egy másik fontos vonatkozás is, helytállás a különböző meghatározó, vendégfogadással járó ritualizált eseményeken. Az első generációs városi létformával járt, hogy a meghatározó vallási (keresztelő, elsőáldozás, konfirmálás/bérmálás) és világi (kicsengegetés, katonabúcsúztató), esetleg kiemelkedő magánéleti (kerek születésnap, ezüstlakodalom) eseményeket, fontosabb vendégek fogadását nagyobb, lakomát is feltételező formában illett megünnepelni, vagyis az étkeztetés meg kellett feleljen bizonyos közösségi elvárásoknak. A beszűkülő ellátás közepette a városiakok egy része számára a falusi rokonsággal fenntartott kapcsolatok mellett a kiutalt városi haszonkertek végén felépített pajták jelentek meg egy másik lehetséges kezelési stratégiaként.

Az én, csikszeredai származású családom is pajtázott már a kezdetektől fogva, általában két malac és néhány szárnyas nevelését vállalva be. Mondhatni tipikusan, mert kevesen voltak, akik három, esetleg annál több disznót neveltek volna. Az egyik sertést (a csenevészebbet, a lassabban fejlődőt) még süldőként levágtuk. Általában a nyár eleji, éves sorozatban következő családi ünnepek kapcsán (elsőáldozás, bérmálkozás, kicsengegetés, katonavacsora). A másikat november-decemberben. A süldőcske általában csak megközelítette, de a túl korai, eseményhez igazított vágás okán általában nem érte el az 50 kilós élőszúlyt. A hízó általában megközelítette a mázsát, de csak kivételes esetben haladta az meg jelentősen.

Az elterjedtséget, nagyságrendeket illetően, amint az már több rendben említésre került korábban, nem azonosítottunk be pontos gazdaságstatisztikai vagy általánosabb jellegű adminisztratív összegzést, esetleg politikai jelentést (nem kizárt, hogy levéltári kutatások ez utóbbi

vonatkozásban szolgáltathatnak némi fogódzót). Ezért kénytelenek vagyunk a résztvevői emlékezésre, illetve a korabeli sajtóforrásokra alapozni. Habár ez utóbbiak néhány vonatkozásban megkérdőjelezhetőek, viszont adnak némi támpontot a jelenség felgöngyölítésére. Ebben a rövid összefoglalóban korabeli sajtóból körvonalazzuk, a rendszeresség igényével, a korabeli Hargita megyei összképet, és a felvillantás, sugallás szándékával az erdélyi helyzetképet, és csak jelzésértékkel a Kárpátokon túli megjelenését a városi haszonkert-„mozgalomnak”.

Hargita megye akkori kilenc városi rangú települését illetően az összkép így körvonalazódik.

1982 tavaszáig a csíkszeredai néptanács közvetlenül a lakosság számára 24 hektárt utalt ki több mint 1500 kérvényező számára (Kolozsi, 1982) – de ebben nincsen benne a vállalatokon keresztül rendelkezésre bocsátott telkek összessége. Például Csíkszeredában a Kötöttárugyár dolgozói által megművelt kiskert, amelyet a gyár által bérbe vett 2 hektárnyi telken parcelláztak ki (Kovács, 1983), vagy a csíkszögödi mezőgazdasági termelészövetkezettől, különböző formákban bérelt telkek.

1983 tavaszáig Székelyudvarhely peremterületein 1200 kérvényező, városi kertészkedő számára bontottak fel 36 hektárt, 1982-ben a kitermelt zöldséget mindösszesen 400 tonnára becsülték (Horváth, 1983).

Gyergyószentmiklós esetében nem rendelkezünk ilyen összefoglaló adattal, de a szerző saját tapasztalata alapján, illetve az akkor ott élő személyek megerősítése alapján rögzítheti, hogy a Bucsín negyed és az állomás közötti térségben több hektárnyi térségben voltak parcellák és pajták.

Maroshévízen 1982 nyaráig 1000 parcellát mértek ki a tömbházlakók számára (Şandru, 1982).

Szentkeresztbányán 1981-ben hozzávetőleg 1,4 hektárnyi területet parcelláztak ki, hozzávetőleg 130 tömbházlakó között, amit nagyrészt disznótartásra szánt pajtákkal építettek be (Şandru & Condrat, 1981), majd 1982-ben már 200 ilyen haszonkerti, lakossági mellékgazdasági kombinációról számolnak be (Borş, 1982).

Balánbányán 1983-ban 540 mikrogazdaságról (tulajdonképpen disznópajtáról) tesznek említést, amelyek esetében 2000-re becsülik az évente levágott sertések számát (Condrat, 1983).

Székelykeresztúr és Borszék bizonyos értelemben még fehér foltnak számítanak. Illetve Borszék csak részben, de Tusnádfürdő kiemelten is, mivel fürdőtelepként kapott városi rangot, nemcsak a megye, hanem Románia legkisebb városának számított (az 1980-as években 1800 körüli lakosa volt), és számos további ok (nincs mezőgazdasági területe, az őslakosság nagyrészt rurális létformát folytatott, stb.) folytán nem is integrálható még ebbe a felszínes áttekintésbe sem.

A hozzávetőleges arányokat illetően Csíkszereda esetében átfogóbb statisztikai vizsgálat és szakértői becslés alapján mindösszesen 2200 egy árnál nagyobb parcellával és/vagy pajtával¹¹ számolhatunk. A szakértői becslések¹² és a hozzáférhető statisztikai adatok alapján az 1980-as évek végén a hozzávetőleg 8 ezer tömbházlakásban beazonosított háztartás 24-26%-a rendelkezett valamilyen kiskerttel, legalább 8-10%-a pajtával.

11 Sok esetben az önkormányzattól bérelt kétáras telkek egyharmadát építették be pajtának, de nem volt kivétel a féléras, zöldségtermelő terület nélküli pajta sem.

12 A kilencvenes évek elején a helyi önkormányzatnál és a közműveknél terepen is dolgozó, de szintéziseket is készítő (közterületért, közművekért, városgazdálkodásért felelős) három középhivatalnokról van szó.

A gyergyószentmiklósi és talán a maroshévízi arányok közelítőek, a székelyudvarhelyiek valamivel a valóságnál alacsonyabbak. Szentkeresztbánya esetében, habár a tömbházlakók aránya az összes Hargita megyei, városként számon tartott település háztartásai viszonylatában a legkisebb volt, becslések szerint ezeknek legalább fele, de ennél valószínűsíthetően több működtetett ilyen pajtát.

Balánbánya talán a legkirívóbb eset ebben az összképben. Monoindusztriális bányászváros, ahol a lakosság több mint 90%-a a majdnem 2900 tömbházlakásban élt, és ahol az élelmezési nehézségek mellett a nyolcvanas évek derekán teljesen összeomlott a távhőszolgáltatás, rákényszerítve a lakókat, hogy áttérjenek a tömbházlakások fafűtésére (Péter, 2003). A település szűk völgykatlanba van zárva, ami korlátokat szabott mindenfajta terjeszkedésnek, parcellák, pajták és főleg a fafűtés okán kialakuló fásszínek kiépítésének. A fásszínek és disznópajták bezsúfolása a lakóövezetbe a mai szemszögből teljesen disztópikus városképet eredményezett, amely számos hasonló monoindusztriális, mindenekelőtt bányaváros jellegű kisvárost is jellemez. Nos, itt is a tömbházlakó családok legalább 50%-a „pajtázott”.

Nehéz egyértelmű regionális vagy országos trendeket, még nehezebb nagyságrendeket körvonalazni. Viszont tény, hogy számos térség, közepes vagy akár nagyobb város esetében jelennek meg hírek a lakosságnak kimért, haszonkertként hasznosítható parcellákról. Csak szemléltetésképpen néhány erdélyi régióból:

Szilágy megyei becslések szerint 151 hektárnyi ki nem használt vagy kertészkedési szempontból hasznosítható terület volt a megyében, amiből 1982-re 140 hektárt megművelésre a lakosságnak adtak ki. Zilahon hozzávetőleg 2000, Szilágysomlyón 250, Zsibón 200 család számára (Bence, 1982).

Lugoson 1982-ben 5878 lakossági kiskertbérletről számolnak be (Mureşan, 1982).

A lakónegyedek népessége rendelkezésére bocsájtott kiskertekről beszámolnak nagyobb városokban is, mint Temesvár, Arad, Nagyvárad, ez utóbbi esetében 1983-ban 26.820 család által megművelt 315,5 hektárról beszélnek (N. R., 1983) Szatmár esetében 2-3 ezer kisparcelláról tesz említést az újságíró (Sike, 1982), Habár a dokumentálás mindenekelőtt Erdély térségére koncentrál, egyértelmű, hogy nemcsak erdélyi jelenség volt a városi kiskertek kiosztása, például Galacon 146 hektár kiparcellázásáról számolnak be (Kertész, 1982).

Az állattartás, a pajták kiépítése nem kötelezően volt kísérő jelensége a városi haszonkertek kialakításának. Nagy valószínűséggel függött a kimért haszonkertek és az azt használó lakótelepek lakása közti távolságtól, hisz a kertészkedéstől eltérően az állattartás szigorúan mindennapos látogatást feltételez. Illetve nagyban függött az urbanisztikai előírások érvényesítésétől is, a környéken lakók, valamint városadminisztrálók toleranciájától, illetve a helyi hatóságok fellépésétől is.

Például Kézdivásárhelyen lakossági levélre válaszolva nyilatkozta a polgármester: „Valóban gondot jelentenek viszont az ötletszerűen felépített ketrecek, pajták. Nem szeretnénk visszafogni a város lakóinak termelői kedvét, de azt sem engedhetjük meg, hogy elcsúfítsák saját környezetüket, az egész város képét. Körülbelül kilencven olyan, engedély nélkül felhúzott épületet számoltunk össze, amelyek az utóbbi kategóriába tartoznak, s amelyeket lebontatunk.” (Gajzágó, 1984)

Habár nem egyértelmű, de a fentebbi részlet is mutatja, hogy a pajtázás gyakorlata nem feltétlenül volt benne a városi haszonkertek formájában kigondolt önellátási politikát tervezők

és végrehajtók elképzeléseiben. Hisz nem egy esetben akár a hivatalos sajtó is beszámol általában a városi létezéssel nem összeegyeztethetőnek tartott vagy egyenesen problémás helyzetekről. Ám ennek ellenére a fellépés ilyen esetekben inkább kivételes volt és a kirívó esetekre korlátozott. A hatóságok (a garázsépítéshez hasonlóan) inkább megtűrték a pajtázást.

Nagyon hozzávetőleges becslés a jelenségről megkockáztatható. Vagyis a városi háztartások hozzávetőleg 15%-a a fentebb említett formák egyikében kiegészítő mezőgazdaságot folytatott városi haszonkertekben és/vagy állattenyésztést kisebb pajtában. A kis- és közepes városokban inkább, a nagyvárosokban kevésbé jellemzően. Persze ez elmaradt a fentebb bemutatott néhány más szocialista ország (Magyarország, Lengyelország, Bulgária vagy akár a Szovjetunió) szintjén rögzített városi kertészkedés mértékétől. Viszont figyelembe kell venni a falusi háztáji gazdálkodás már vázolt működési rendszerét, azt a tényt, hogy a kollektivizálás után fennmaradt falusi diffúz egyes gazdaságok működtetésében részt vett a kiterjedt család, beleértve a városra elszármazott családtagokat is.

A FOGYASZTÁS ÁTPOLITIZÁLÁSA

Az államszocialista rendszerek több vonatkozásban is átpolitizálták a fogyasztást (Fehérváry, 2009). Egyrészt a fogyasztás a munkához, oktatáshoz való joggal egyetemben a munkásosztály jogaként tételeződött (Verdery, 1996: 28). Másrészt a szocialista állam (eltérően a kapitalista államtól, amely a megfelelő piaci környezet fenntartásában és a piac és társadalom között fennálló viszonyok mediálásában vállal szerepet), a termelőeszközök de facto tulajdonosa és de jure adminisztrátora olyan korporációként működött, amely vállalta, hogy biztosítja a népesség ellátását (Fehérváry, 2009: 431; Patterson, 2009). És ebben a szerepében nem egyszerűen csak biztosította az ellátást, hanem meghatározva, hogy kinek mi jut, mikor és milyen minőségben, alapvetően alakította a fogyasztási mintákat, egyfajta „diktatúrát” gyakorolva a szükségletek alakítása kapcsán (Fehér et al., 1991).

Ilyen megközelítésben a fogyasztás alakulásában bekövetkezett változások, a fogyasztási lehetőségek időbeni alakulásának, illetve más országok fogyasztási lehetőségeihez képest történő megítélése egyben a rendszer értékeléseként is működött, és bármilyen változás kihatott a rendszer iránti elköteleződésre vagy akár a rendszer legitimitásának a megítélésére.

A nyolcvanas évek élelmiszeri politikája: frusztrált elvárás horizontok

Habár a nyolcvanas évek során bekövetkező ellátásbeszűkülés, illetve a fogyasztás csökkenése drámai közéleti retorika formájában (a lakosság éheztetése) rögzült a köztudat szintjén, a tényleges romániai ellátási nehézségek messze nem egy harmadik világbéli ország képét idézik fel. Nem egy abszolút értelemben vett, gazdaságilag bukott állam magára maradt, teljes ellátási esetlegességben sínylő társadalom helyzete volt a jellemző (Chiot, 2005: 20). Persze volumenében jelentősen csökkent az egy főre eső élelmiszer-fogyasztás, úgy, hogy jelentősen megnövekedett a beszerzésre fordított összeg és idő (sorban állás és saját termelés), a beszerzés átalakult egyszerű kereskedelmi tranzakcióból komplex kapcsolatháló megmozgatásával megvalósított folyamattá. Mi több, az ellátás folyamata egyre inkább és egyre nagyobb mértékben kikerül a hivatalos társadalom, az állam által ellenőrzött ellátórendszerből. És ha a hatóság néhány ilyen

alternatív ellátási formát tolerál is (például a pajtázás gyakorlatát), sok más esetben terhel, korlátoz, tilt, büntet. Nagyobb leadási kvótával terheli a magánjellegű termelőket. Korlátozza a magántenyésztésben tartott állatok levágását, szigorítja a hivatalos ellátó rendszeren kívüli élelmiszer-kereskedelemre vonatkozó büntető paragrafusokat.

Fontos kihangsúlyozni, hogy mindez két évtizedes stabil fogyasztásnövekedést követően történt. A masszív urbanizáció nemcsak a lakhatás, hanem a fogyasztás szempontjából is radikális átalakulást jelentett. Ez mindenekelőtt az általában a szocialista rendszerekre jellemző, az élelmiszer-fogyasztás stresszes jellegének (Rose & Tikhomirov, 1993) a fokozatos megszűnését, legalábbis a negyvenes-ötvenes évek viszonylatában történő jelentős mértékű mérséklését jelentette. De a hozzáférés stabilitásán és kiszámíthatóságán túl az élelmezés folyamatában történő átalakulások ennél mélyrehatóbbak voltak. Az élelmezés egészen az ötvenes évekig cselekvő magatartást feltételezett a népesség zöme számára. A kollektivizálás, habár a termelés és fogyasztás radikális szétválasztását vetítette előre, alapvetően a magánjellegű termelés, a diffúz vegyes gazdálkodás fenntartásával a társadalom jelentős szegmenseiben éltette ezt a termelői fogyasztói ötvözött rendszerszeret. Viszont a hatvanas évektől kezdődően a fogyasztási logikákat illetően a romániai társadalom egy sajátos kettős irányba fejlődött. Egyrészt a már említett hagyományos cselekvő fogyasztói falusi létmóddal párhuzamosan, az iparosítás és az urbanizáció kontextusában felfutott egy modern fogyasztói létforma, amelynek mindenekelőtt a városi munkásrétegek a haszonélvezői. A hatalomátvételt majd az ötvenes évek hiánygazdálkodását követően az államszocialista rendszer stabil alapellátást valósít meg (?), mi több, a fogyasztási lehetőségek fokozatos bővítésével alapvetően átpolitizálja a fogyasztást, összekapcsolva azt a szocializmus felsőbbrendű mivoltának az ideológiájával, illetve az ennek a valamilyen (akár ritualizált) felvállalásában megnyilvánuló rendszerhűséggel, a rendszer legitimitásának valamilyen szintű elfogadásával (Arnason, 2005: 143; Fehérvári, 2009; Gille & Mincyte, 2020: 224; Kideckel, 1987: 406; Kideckel, 2006; Massino, 2012: 244; Patterson, 2009: 197). És ez nem romániai sajátosság, hanem a kelet-európai létező szocialista rendszerek legtöbbje esetében valamilyen formában működő stratégia. Románia esetében ennek a, csak fogyasztói szerepkörből megtapasztalt, folyamatosan bővülő élelmiszer-ellátásnak a haszonélvezői mindenekelőtt azok az újonnan urbanizált szegmensek, akik nagyrésze gyermekként megtapasztalta nemcsak a háborús és az azt követő ellátási nehézségeket, hanem az 1946–1947-es, a szárazságnak betudható, ténylegesen extrém éhínséget is.¹³ Ez az élelmezés terén megtapasztalt áttérés a cselekvő fogyasztói szerepkörrel a pusztá fogyasztóira, az ellátás stresszének a jelentős csökkenése, a lakosság számára nem egyszerűen életformaváltást jelentett, hanem civilizációs fordulatként tudatosult, ami az iparosítással és áttételesen az azt megvalósító szocialista rendszerrel kapcsolódik össze (Kideckel, 1987: 401–402). Ám ugyanúgy, ahogyan a bővülő fogyasztást politikai keretekbe helyezte, politikai jelentésekkel ruházta fel a rendszer (vagy éppenséggel ezért), a termelő fogyasztóvá

13 A termelői-fogyasztói ötvözött rendszerszereteket a szakirodalom, Alvin Toffler, alapján, a „producer” és „consumer” szavak összeolvasztásából kreált *prosumer* terminussal rögzíti (Ritzer, George, Paul Dean and Nathan Jurgenson. 2012. „The coming of age of the prosumer.” *American behavioral scientist* 56(4):379–98.) amit cselekvő fogyasztó szintagmával magyarítottak (Nyirő, Nóra, Tamás Csordás and Dóra Horváth. 2012. „Mindenki másképp vesz részt: A közönségrészvétel marketing-megközelítéseinek kritikus elemzése.” *Médiakutató* 13(3):97–114.).

történi átminősülésnek is sajátos politikai értelmezése lett. A haszonélvezői fogyasztó szerepéből termelő fogyasztóvá történő átminősülés (párhuzamosan a feketepiacnak és a társadalmi cserekapcsolatoknak a fogyasztásban játszott növekvő szerepével) egyfajta politikai elidegenülést eredményezett, sőt akár spontán ellenállási formaként körvonalazódott (Verdery, 2005: 72).

Vagyis az ellátás átpolitizálásának az átfogóbb kontextusában a hatvanas-hetvenes évek relatív bőrsége az államszocialista rendszer legitimálását, a kezdeti terrort követően valamilyen felvállalhatóságát eredményezte (még ha rétegspecifikusan is). Ám a nyolcvanas évek során bekövetkezett, a megelőző periódust követő élelmiszerpolitikai váltás pontosan ennek az ellenkezőjét eredményezte. A társadalom rádöbbsent arra, hogy milyen mértékben függ a hivatalos társadalmat működtető szocialista államtól, illetve a mindennapok szintjén evidens tapasztalattá vált, hogy ez a rendszer huzamos ideig képtelen fenntartani a jólétet. A kialakuló kríziskezelő gyakorlatok (köztük a „pajtázás” is) egyre inkább a hivatalos társadalmon kívül valósultak meg, sokszor az államszocialista hatalom erőfeszítéseinek ellenében. Így a városlakók visszatérése a cselekvő fogyasztói életmódra nem a Kommunista Párt által meghirdetett önellátási ideológia kereteiben értelmeződött, hanem valamiféle autonómia kiépítéseként, amely enyhíti az addig érvényes ellátórendszer látványos leépülését.

Persze ezzel a megéléssel és megtapasztalással párhuzamosan kialakult egy másik folyamat is, az életminőség viszonyítási horizontjának a kiterjedése, ami tovább növelte a frusztráltságot. Minden rétegzett társadalomban az embereknek van fogalma arra vonatkozóan, hogy ki milyen módon, mennyi és milyen minőségű élelmiszerhez jut. Viszont az ötvenes évektől kezdődően a fogyasztásra vonatkozó összehasonlítási alapok jelentős mértékben kitágulnak. Egyrészt, bár nem ez a legmeghatározóbb, ha nem is válik tömegessé, de kialakul egy külföldi irányú turizmus, leginkább csoportos utazások formájában a „testvéri szocialista” országokba. Illetve a kis, határ menti forgalom kapcsán az ott élők mobilitási lehetőségei mentén felfutó „bolhapiaci” szürke- és feketekereskedelem (Chelcea, 2002). A mozizás egyértelműen tömegessé válik, és, legalábbis a nyolcvanas évekig, rendszeresen vetítenek nyugati filmeket, amelyek fogyasztási háttérjelenetei rálátást engednek más fogyasztói kultúrákra. És persze ott van a televíziózás fel-futása is. Számos fogyasztási viszonyítási alapot kínáló képsorról van szó, amihez még hozzájön az is, hogy a viszonylag széles határ menti sávban vételezni lehetett a szomszédos országok tévéadóit is, és rá lehetett látni a szerb vagy a magyar fogyasztási mintákra, amely két ország konzumerista orientációja a szocialista tömbön belül is kiemelkedőnek számított (Patterson, 2009: 199). A tévézés elterjedése, a külföldi adók és műsorok vétele kapcsán jóval többről van szó, mint rálátásról a termékfelhozatalra, hozzáférési lehetőségek és fogyasztási helyzetek felvilágosításáról, mindez átfogóbb vonatkozásban is alakította a konzumerista aspirációkat. Elég, ha arra gondolunk, hogy a román tévé is közvetítette a *Dallas* sorozatot, amelyet olyan kulturális szöveggént lehet értelmezni, amely hatásosan kódolja és közvetíti a fogyasztói társadalom ideológiáit (Hirschman, 1988). Mindennek betudhatóan a fogyasztást már nemcsak a megélt történelem időhorizontjában, a saját társadalom más rétegeinek a fogyasztási lehetőségeiben és szokásaiban értelmezik, hanem sokkal átfogóbb regionális és majdnem globális viszonyítási horizontban, és egyre inkább olyan konzumerista aspirációk jegyében, amelyeket direkt módon maga a szocialista rendszer táplál, pontosan a növekvő és bővülő fogyasztás által (Schöpflin, 1984: 392), és amelynek az ideológiáját az expanzióban levő médiumok strukturálják.

KÖVETKEZTETÉSEK

David Kideckel 1987-ben publikált, de a hetvenes évek Fogaras-vidéki közösségeiben gyűjtött tereptapasztalatait összegző egyik tanulmányában megállapítja, hogy az államszocialista rendszer által érvényesített gazdasági ideológia egy meghatározó része beépült a jelentős változásokkal szembesülő helyi közösségek önértelmezéseibe. Az iparosításnak betudhatóan bőséges sikeres szocialista állam köztudatba beépült képét a konzumerista aspirációk felfuttatásának és azok fenntartásának a függvényének látja, és a körvonalazódó megszorítások és hiánygazdálkodás jegyében előrevetíti a hivatalos államszocialista retorikával történő részleges közösségi azonosulás lehetséges felbomlását (1987: 410–411). Ami be is következett, a nyolcvanas évek tapasztalatai egyfajtaképpen „felülírták” a szocializmus „két jó évtizedének” tapasztalatait és korabeli értelmezéseit, és a posztkommunista emlékezet domináns rétegének a szintjén a sokáig meghatározó toposz a szűk évtized maradt.¹⁴

Ennek a nagy „csalódásnak” egyik eleme a városi haszonkertek és a pajtázás felfutása volt. Mindenekelőtt azért, mert a nyolcvanas éveket megelőzően az iparosítás és az urbanizáció széles falusi tömegek számára tette lehetővé a bővülő fogyasztói létmódot, amelynek jelentős eleme volt a javakhoz történő hozzáférés mértékének növekedése, és ezzel az emancipáció a tradicionális paraszti, cselekvő fogyasztói létmód viszonylatában. Az ipari és más, városhoz kapcsolódó tevékenységek révén befolyó jövedelem elegendő volt a létfenntartáshoz szükséges javak beszerzéséhez, nem kellett az élelmezés és az életvitel más vonatkozásaiban cselekvően, „termelőként” is fellépni. Ehhez viszonyítva a nyolcvanas évek szűkössége, a kereskedelmi hozzáférés kapcsán felmerülő erőfeszítések (sorban állás), a beszerzésnek a hivatalos kereskedelmi láncokon kívülre történő helyezése, mind a társadalmi kapcsolatokon keresztül, mind a városi mezőgazdálkodás (haszonkertek, állattartás) visszafejlődéseként vagy akár rendszerkudarcként élte meg a társadalom zöme. Az informális túlélése a modern társadalmak működésében, Lengyel György szavaival a konstruált szervezetek expanziójának a keretei között (azok hiányosságai következtében) történő spontán szervezetek kiépítése nem rendkívüli és nem csak Kelet-Európára jellemző. Ám ami a társadalomkutató számára a meghökkentő, az a spontán szervezetek keverékének kialakulási sebessége, s az, hogy ez milyen nagy társadalmi nyomás alatt történik. Belátható, hogy mennyivel nagyobb a nem kívánt mellékhatások jelentkezésének esélye, s mennyivel nagyobb veszélyt hordoz mindez egy instabil közegben (Lengyel, 1995).

MELLÉKLET: ÉLELEMISZER-FOGYASZTÁSI STATISZTIKÁK

Mielőtt a romániai államszocializmus periódusának (pontosabban az 1960–1989 közötti) egy főre eső élelmiszer-fogyasztási dinamikáját rekonstruálnánk, szükséges néhány, a hivatalos statisztikai forrásokra vonatkozó pontosítást eszközölni. Ugyanis a fogyasztás dinamikáját alapve-

14 Azért megemlítendő, hogy az ezredfordulót követő, a romániai kommunizmus emlékezetére vonatkozó felmérések a „két jó évtized” sikertopozsait felidéző, növekvő nosztalgiára engednek következtetni.

tően a korabeli, valamint a korra vonatkozó, de 1989 után publikált hivatalos romániai statisztikai források alapján rekonstruáljuk. Ennek kapcsán szükséges némi forráskritikai megjegyzést és pontosítást rögzíteni. Ugyanis viszonylag elterjedt az a vélekedés, miszerint az államszocializmus idejében a román statisztikai források „hazudtak”, a politikai retorikának alárendelve torzítottak. Vagyis a hivatalos román statisztikai forrásokat csak nagyon nagy fenntartásokkal, ha egyáltalán, lehet használni. És ez érvényes lehet még azokban az esetekben is, ha az összehasonlíthatóság kedvéért különböző nemzetközi forrásokra, tanulmányokra, adatokra hivatkozunk. Ugyanis a legtöbb jelentés, tanulmány, nemzetközi összehasonlító statisztika alapforrásként a hozzáférhető hivatalos romániai statisztikai forrásokat dolgozza fel.

Tény, hogy némileg megalapozott a fenntartás a hivatalos romániai statisztikákkal, mindekelőtt a fogyasztási mutatókkal kapcsolatosan. Ugyanis általában véve az 1980-tól kezdődő időszakból származó, még a hivatalosan, nemzetközi összehasonlító célokra átadott adatokhoz is fenntartásokkal viszonyult a szakma (Bachman, 1991: 188). Viszont az azelőtti periódusok vonatkozásában általában nem merültek fel ilyen jellegű fenntartások. És tény, hogy a Vienna Institute for Comparative Economic Studies által kiadott, KGST-országokra vonatkozó nemzetközi összehasonlító statisztikai évkönyvekben szereplő adatok alapján a nyolcvanas évekre vonatkozó egy főre eső regisztrált romániai élelmiszer-fogyasztási adatok enyhe növekedést mutatnak, vagy legjobb esetben kis mértékben csökkennek az 1980-as adatok viszonylatában. Ami nemcsak az akkori élelmészeti krízist megélt generációk tapasztalatainak mond ellent, hanem az 1990-ben publikált Román Statisztikai Évkönyv (CNS, 1990) által publikált adatoknak is. Vagy egy más példa. A Világbank globális fejlődésre vonatkozó évkönyve 1988-ra vonatkozóan az egy főre eső napi 3357 átlagos kalóriafogyasztásról számol be 1989 előtt publikált adatokat használva (World Bank, 1991: 259). Az 1990-es Román Statisztikai Évkönyv viszont csak 2930 kalóriáról (CNS, 1990: 130).

Másrészt a hatvanas-hetvenes évek élelmiszer-fogyasztási adatait eltérő módszertani megközelítésben feldolgozó elemzések viszonylag hasonló adatokat eredményeznek. A KGST-országok statisztikai évkönyvei a hivatalos román közlemények vonatkozó adatsorait integrálják a táblázatokba és számításokba. Tirapolsky tanulmányában (1980: 20–24) az éves regisztrált termelési adatokra, illetve az adott termékcsoportok kivitelének és behozatalának az összevetésére alapoz, és ez alapján számítja ki az egyes élelmiszercsoportok esetében az egy főre eső fogyasztást, illetve ezt vetíti ki egy lakosra. Ezen számítási mód esetében az is előny, hogy a külkereskedelmi adatok (pl. hústermékek kivitele, illetve behozatala) összevethetőek a forrás és a célországok által közölt adatokkal. És az idézett írásban (ami 1977-ig tartalmaz feldolgozásokat) nem említ Romániára vonatkozó ellentmondó adatokat.

Mindenképpen megfogalmazható az az álláspont, hogy a megfelelő (nyolcvanas évek adataira vonatkozó) korrekciókkal az azonosított és az alábbi táblázatokban strukturált adatok jól tükrözik a Romániára vonatkozó hosszabb távú, illetve az írás témáját képező nyolcvanas évekre vonatkozó trendeket.

4. táblázat. Az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás Romániában és a KGST-államok átlagában (1960, 1970, 1980, 1985, 1988 és 1989)

Table 4. Per capita consumption of food in Romania and average of the COMECON countries (1960, 1970, 1980, 1985, 1988 and 1989)

		Hús, hús- készítmény	Tojás	Cukor és édesipari termék	Gabonatermék- ek (liszt- egyenérték)	Krumpli	Zöldség (nyers és feldolgozott)
		kg	darab	kg	kg	kg	kg
1960	RO	26,7	109	11	202,3	83,5	91
	KGST	42,7	129 ¹	28,1 ¹	156 ¹	146,5 ¹	71,1 ¹
1965	RO	26,6	93	9,5	183	66	60
	KGST	44,8	139	33,5	151	143,1	73,1
1970	RO	31,2	142	19,3	196	62,3	86,7
	KGST	50,3	171	37,1	146	131,6	86
1975	RO	37	173	13,7	167	83	90
	KGST	59,3	221	40,5	135	121,2	89,7
1980	RO	62 ²	232 ²	28,2 ²	173 ²	70,6 ²	121,4 ²
	KGST	63,6	246	42,3	136	110,6 ¹	98
1985	RO	55,1 ²	254 ²	26,3 ²	143 ²	78,4 ²	169,8 ²
	KGST	64,1	265	40,1	129	105,5 ¹	105
1988	RO	52,4 ²	260 ²	25 ²	152,9 ²	58,3 ²	138,9 ²
	KGST	64,8	273	44,4	129	102	104
1989	RO	50,2 ²	229 ²	24,7 ²	157,3 ²	71,7 ²	135,6 ²
	KGST	65,8	265	41,4	128	101,3	101

Saját szerkesztés. Források: Vienna Institute for Comparative Economic Studies (1980: 287–294), Vienna Institute for Comparative Economic Studies (1991: 287–294), CNS (1990: 129).¹⁵

15 Megjegyzések. A Vienna Institute for Comparative Economic Studies által közölt, a KGST-államokra és azok átlagára vonatkozó adatsorok az államok által közölt hivatalos adatokra alapoznak. Ezek egyrészt hiányosak. A Romániára vonatkozó adatok majdnem minden esetben hiányoznak. (Az 1. jelölés azt jelzi, hogy Románia nem közölt adatot és nincs beleszámítva a KGS-átlagba). Másrészt a Vienna Institute for Comparative Economic Studies kiadványaiban Romániára vonatkozóan, 1980-tól kezdődően rendszeresen nagyobb fogyasztási értékek szerepelnek, mint a kommunizmus bukását követően kiadott első Román Statisztikai Évkönyvben. A szakirodalomban köztudott volt, hogy a nyolcvanas évekre vonatkozó, Románia által, főleg a fogyasztás vonatkozásában közölt statisztikák, vagy hiányosak, vagy nem megbízhatóak (Bachman, 1991: 188). Érthető tehát, hogy 1980, 1985, 1988 és 1989 vonatkozásában inkább a kommunizmus bukása után publikált adatoknak adtunk hitelt és ezeket foglaltuk bele a táblázatba, amelyeket felülírt 2-sel jelöltünk. Persze ez módosítja valamelyest a nyolcvanas évekre vonatkozó bécsi intézet által számított KGST-átlagokat, de mivel az elemzésben a trendeket emeljük ki, az eredeti forrásokban közölt értékeket megtartottuk.

5. táblázat. Főbb élelmiszertermékek egy főre eső fogyasztása 1970-ben és 1977-ben a KGST-tagállamokban

Table 5. Consumption per capita of main food products in 1970 and 1977 in the COMECON Member States

	Húsfélék		Tojás		Tej és termékek		Cukor		Gabona-termékek		Krumpli		Zöldség (friss és konzerv)	
	kg		darab		Nyers tej liter megfelelő		kg		kg		kg		kg	
	1970	1977	1970	1977	1970	1977	1970	1977	1970	1977	1970	1977	1970	1977
Bulgária	43,7	62	122	172	161	146	32,9	34	174	157	25,9	24,7	118	123
Magyarország	58,1	70,5	247	306	110	146	33,5	34,5	128	118	75,1	66,5	83,2	85
Lengyelország	61,2	77,1	186	214	413	438	39,2	41,5	131	121	190	168	98	86,8
NDK	66,1	83,6	239	278	101,6	106	34,4	39,8	97,3	94,1	153,5	144	84,8	90
Románia	31,3	51,9	142	238	100,5	143,9	19,3	25,2	172	168	54	81	86,6	124,4
Csehszlovákia	71,9	81,3	277	295	196	214	37,7	38	113	108	103	92	76,3	71
Szovjetunió	48	57	159	224	207	323	38,8	42	149	140	180	122	82	89

Adatok forrása Tirapolsky (1980: 20–24). A szerző az éves regisztrált termelési adatokra, illetve az adott termékcsoportok kivitelének és behozatalának az összevetésére alapoz. Ezt vetíti ki egy lakosra.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Anton, M. (2015). Cultura penuriei în anii '80: programul de alimentație științifică a populației. *Revista istorică*, 26(3–4): 345–356.
- Anton, M. (2019). Educarea bunului gust în România socialistă. Norme ideologice și practici sociale. *Studii și materiale de istorie contemporană (SMIC)*, 18: 183–201.
- Arnason, J. P. (2005). *The future that failed: Origins and destinies of the Soviet model*. Routledge.
- Bachman, R. D. (1991). The Economy. In R. D. Bachman, & E. K. Keefe (szerk.), *Romania: a country study* (133–192. o.). Federal Research Division, Library of Congress.
- Barabás, I. (1981). A város termése. *Előre*, 1981-12-10/10589. szám, pp. 3.
- Bellows, A. C. (2004). One hundred years of allotment gardens in Poland. *Food & Foodways*, 12(4): 247–276.

- Bencze, Cs. A. (1982). Beszélgetés Girjoabă Ilarie elvtárrsal, a Szilágy megyei néptanács első alelnökével. *Előre*, 1982-08-29/10810. szám, pp. 3.
- Borș, A. (1982). Întărirea autoconducerii și autoaprovizionării. La Vlahița măsurile luate își arată roadele *Informația Harghitei*, 1982-12-29/4070. szám, pp. 2.
- Boukharaeva, L. M., & Marloie, M. (2015). *Family urban agriculture in Russia: Lessons and prospects*. Springer.
- Brezinski, H., & Petersen, P. (1990). The second economy in Romania. In M. Los (szerk.), *The Second Economy in Marxist States* (69–84. o.). Palgrave Macmillan.
- Budeancă, C. (2016). The Last Stage of Collectivization of Agriculture in Romania. Repressive and Restrictive Methods against the Rural Population. In S. Radu, & C. Budeancă (szerk.), *Countryside and communism in Eastern Europe: perceptions, attitudes, propaganda*. LIT VERLAG GmbH & Co. KG Wien.
- Cernea, M. (1974). *Sociologia cooperativei agricole*. Editura Academiei.
- Cernea, M. (1978). Organizația cooperatistă și gospodăria familială a cooperatorilor. *Viitorul Social*, II(4): 903–915.
- Cernescu, T. (1988). Locul gospodăriei țărănești în agricultura cooperatistă. *Viitorul Social*, XII(2): 127–134.
- Chelcea, L. (2002). The culture of shortage during state-socialism: Consumption practices in a Romanian village in the 1980s. *Cultural Studies*, 16(1): 16–43.
- Chirot, D. (1978). Social Change in Communist Romania. *Social Forces Social Forces*, 57(2): 457–499.
- Chirot, D. (1980). The Corporatist Model and Socialism. *Theory and Society*, 9(2): 361–381.
- Chirot, D. (2005). What happened in Eastern Europe in 1989? In V. Tismăneanu (szerk.), *The Revolutions of 1989* (19–55. o.). Routledge.
- CIA (1986). *Romania: Difficult Adjustment to the Financial Crisis*. CIA-RDP89T00295R000200200001-6Congress, <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp89t00295r000200200001-6>.
- CNS (1990). *Anuarul statistic al României 1990*. Comisia Națională pentru Statistică.
- Condrat, I. (1983). Orașul minerilor – un oraș de buni gospodari. *Informația Harghitei*, 1983-08-05/4256. szám, pp. 2.
- Consiliul de Stat (1984). Decret Consiliul de Stat nr. 69 din 1 martie 1984 privind contractările și achizițiile de produse agricole vegetale. *Buletinul Oficial* (16/1 martie).
- Cook, E., Cummings R., & Vankai, A. Th. (1984). Eastern Europe: Agricultural Production and Trade Prospects Through 1990. *Foreign Agricultural Economic Report*. U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service.
- Crowther, W. E. (1988). *The political economy of Romanian socialism*. Praeger.
- Cummings, R. (1986). *Romania: Economic Crisis and Agricultural Management*. US Department of Agriculture, Economic Research Service, International.
- Cușnarencu, G. (1980). Orașul cel mai grăbit din țară: Bălan. *Flacăra*, 1980-10-16 (42/1980), pp. 18.
- Dietrich, A. (2020). Oranges and the New Black: Importing, Provisioning, and Consuming Tropical Fruits and Coffee in the GDR, 1971–89. In *The Socialist Good Life: Desire, Development, and Standards of Living in Eastern Europe* (104–131. o.).

- Fehér, F., Heller, Á., & Márkus, Gy. (1991). *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi.
- Fehérváry, K. (2009). Goods and states: The political logic of state-socialist material culture. *Comparative Studies in Society and History*, 51(2): 426–459.
- Ferencz, I. (1999). Az emberarcú disznótelep. *Hargita Népe*, 1999-01-25/19. szám, pp. 1.
- Flipaş, C. (1980). Jelentés a lakosság 1980/11. negyedévi és 1981/1. félévi ellátásáról. *Előre*, 1980-12-21/10291. szám, pp. 3.
- Gajzágó, M. (1984). Az olvasó kérdez. Válaszol Becsek Antal, Kézdivásárhely polgármestere.” *Megyei Tükör*, 1984-05-09/3821. szám, pp. 1–2.
- Georgescu, V. (1987). Romania in the 1980s: The legacy of dynastic socialism. *East European Politics and Societies*, 2(1): 69–93.
- Gilberg, T. (1979). The Costly Experiment: Collectivization of Romanian Agriculture. In F. Ronald A., L. Betty A., & L. Roy D. (szerk.), *The Political Economy of Collectivized Agriculture* (23–62. o.). Elsevier.
- Gille, Zs., & Mincyte, D. (2020). The Prosumerist Resonance Machine: Rethinking Political Subjectivity and Consumer Desire in State Socialism. In C. Scarborough, D. Mincyte, & Zs. Gille (szerk.), *The Socialist Good Life: Desire, Development, and Standards of Living in Eastern Europe* (218–238. o.). Indiana University Press.
- Hajda, J. (1979). The Politics of Agricultural Collectivization and Modernization in Czechoslovakia. In R. A. Francisco, B. A. Laird, & R. D. Laird (szerk.), *The political economy of collectivized agriculture: a comparative study of communist and non-communist systems* (130–154. o.). Elsevier.
- Hartia, S. (1973). Agricultura. Puncte de vedere. Orientări și tendințe. *Viața Economică*, 42(Octombrie, 1973): 4–5.
- Hátsekne Kovács, K. (2001). Disznóváros a villanegyed helyén. *Romániai Magyar Szó*, 2001-02-02/3671. szám, pp. 2.
- Hirschman, E. C. (1988). The ideology of consumption: A structural-syntactical analysis of “Dallas” and “Dynasty”. *Journal of Consumer Research*, 15(3): 344–359.
- Horváth, Cs. (1983). ...de ne rontsa a város arculatát. *Hargita*, 1983-04-15/4160. szám, pp. 4.
- Hunya, G.. (1990). Az élmezési válság okai. In G. Hunya, T. Réti, A. R. Süle, & L. Tóth (szerk.), *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Atlantisz Kiadó.
- Ionescu, Gh. (1994). *Comunismul în România*. Litera.
- Kertész, M. (1982). A köz javát szolgáló kezdeményezések. *Új Élet*, 1982/15, pp. 2.
- Keshavarz, N., & Bell, S. (2016). A history of urban gardens in Europe. In S. Bell, R. Fox-Kämper, N. Keshavarz, M. Benson, S. Caputo, S. Noori, & A. Voigt (szerk.), *Urban Allotment Gardens in Europe* (8–32. o.). Routledge.
- Kideckel, D. A. (1987). Economic images and social change in the Romanian socialist transformation. *Dialectical anthropology*, 12(4): 399–411.
- Kideckel, D. A. (2006). Colectivism și singurătate în satele românești. In: *Țara Oltului în perioada comunistă și în primii ani după Revoluție*. Editura Polirom.
- Kligman, G., & Verdery, K. (2015). *Țăranii sub asediu: colectivizarea agriculturii în România (1949–1962)*. Polirom.

- Kolozsi, M. (1982). Az önellátási program célkitűzései szerint. *Hargita*, 1982-05-20/3780. szám, pp. 1–2.
- Kovács, K. (2001). Pajták helyett játszóterek. *Romániai Magyar Szó*, 2001-02-23/3692. szám, pp. 2.
- Kovács, M. (1983). Kiskert-mozgalom Csíkban. *Dolgozó Nő*, 1983/10, pp. 5.
- Lajos, A. (1982). A villamossági cikkek gyártói jó mezőgazdák is! *Vörös Zászló*, 1982-09-05/9176. szám, pp. 2.
- Lengyel, Gy. (1995). A kelet-európai gazdaszociológiáról: problémák és kihívások. *Szociológiai Szemle*, 5(4): 29–46.
- Linden, R. H. (1986). Socialist patrimonialism and the global economy: the case of Romania. *International Organization*, 40(2): 347–380.
- Linden, R. H. (1989). Romania: The Search for Economic Sovereignty. In J. E. C. (szerk.), *Pressures for Reform in the East European Economies: Study Papers 2* (291–306. o.). U. S. Government Printing Office.
- Lorbek, M., & Martinsen, M. (2015). Allotment Garden Dwellings: Exploring Tradition and Legal Framework. *Urbani izziv*, 26: S98–S113.
- Lovenduski, J., & Woodall, J. (1987). *Politics and Society in Eastern Europe*. Macmillan Education.
- Massino, J. (2012). From black caviar to blackouts: gender, consumption, and lifestyle in Ceausescu's Romania. In P. N. Bren, M. (szerk.), *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe* (226–249. o.). Oxford University Press.
- Mihăilescu, V. (2011). From Cow to Cradle. Mutations and Meanings of Rural Household in Post-socialism. *International Review of Social Research*, 1(2): 35–63.
- Montias, J. M. (1967). Economic development in communist Rumania.
- Mureșan, V. (1982). Kamatozó tapasztalatok a településfejlesztés és az önellátás terén. *Előre*, 1982-11-13/10875. szám, pp. 3.
- Murgescu, B. (2010). *România și Europa: acumularea decalajelor economice: 1500–2010*. Polirom.
- N. R. (1983). Kapálás és kempingezés. *Ifjúmunkás*, 1983/9 szám, pp. 3.
- Nove, A. (1977). Can Eastern Europe feed itself? *World Development* 5(5–7): 417–424.
- Nyirő, N., Csordás, T., & Horváth, D. (2012). Mindenki másképp vesz részt: A közönség részvétel marketing-megközelítéseinek kritikus elemzése. *Médiakutató*, 13(3): 97–114.
- Partalidou, M., & Anthopoulou, Th. (2017). Urban Allotment Gardens During Precarious Times: From Motives to Lived Experiences. *Sociologia Ruralis*, 57(2): 211–228. <https://doi.org/10.1111/soru.12117>.
- Patterson, P. H. (2009). Making markets Marxist? The East European grocery store from rationing to rationality to rationalizations. In W. Belasco, & R. Horowitz (szerk.), *Food chains: From farmyard to shopping cart* (196–216. o.).
- Péter, L. (2003). Elszegényedés és szegregálódás egy ipari kisvárosban. *WEB*, (11): 21–28.
- Pócsi, G.. (2011). Land Use Change of the 'Small Hobby Gardens' in the Peri-Urban Area of Szeged, Hungary. *Forum geografic*, Vol. 10: Citeseer.

- Poradzisz, S. (1991). The Society and Its Environment. In R. D. Bachman, & E. K. Keefe (szerk.), *Romania: a country study* (61–132. o.). Federal Research Division, Library of Congress.
- Rainer M., J. (2021). A szocializmus „hivatás” újratervezése az 1960-as években. In J. Pap, & A. Verók (szerk.), *Akit Clio elbűvölt: In honorem Romsics Ignác* (253–266. o.). Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó.
- Répássy, H. (1987). Társadalmi-gazdasági változások hatása a női munkavállalásra a mezőgazdaságban. *Társadalomkutatás*, (4): 121–130.
- Réti, G. (1990). A román tervgazdaság kialakulása 1944–1956. In G. Hunya, T. Réti, A. R. Süle, & L. Tóth (szerk.), *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet* (13–48. o.). Atlantisz Kiadó.
- Ristea, A. L. Valeriu, I. F., & Vainer, A. (2018). Comerțul interior. In A. Iancu, G. Georgescu, & V. Axenciuc (szerk.), *Economia României după Marea Unire 2*. (415–436. o.). Editura Academiei Române.
- Ritzer, G., Dean, P., & Jurgenson, N. (2012). The coming of age of the prosumer. *American behavioral scientist*, 56(4): 379–398.
- RMSZ (1999). Elnapológódott a csíkszeredai disznótelep lebontása. *Romániai Magyar Szó*, 1999. 05-29/3075–3076. szám, pp. 12.
- Ronnås, P. (1984). *Urbanization in Romania. A Geography of Social and Economic Change Since Independence*. Stockholm.
- Ronnås, P. (1989). Turning the Romanian Peasant into a New Socialist Man: An Assessment of Rural Development Policy in Romania. *Soviet Studies*, 41(4): 543–559.
- Rose, R., & Tikhomirov, Y. (1993). Who Grows Food in Russia and Eastern Europe? *Post-Soviet Geography*, 34(2): 111–126. doi: 10.1080/10605851.1993.10640922.
- Sampson, S. (1986). The Informal Sector in Eastern Europe. *Telos*, (44): 44–66.
- Șandru, I. (1982). Întoarcerea spre pământuri. *Informația Harghitei*, 1982-06-23/3909. szám, pp. 2.
- Șandru, N., & Condrat, I. (1981). Grădina de legume dintre blocuri. *Informația Harghitei*, 1981-11-25/3732. szám, pp. 3.
- Scarboro, C., Mincyte, D., & Gille, Zs. (2020). The pleasures of backwardness. In C. Scarboro, D. Mincyte, & Zs. Gille (szerk.), *The Socialist Good Life: Desire, Development, and Standards of Living in Eastern Europe* (1–24. o.). Indiana University Press.
- Schöpflin, G. (1984). Corruption, Informalism, Irregularity in Eastern Europe: a Political Analysis. *Comparative Southeast European Studies*, 33(7–8): 389–401.
- Sike, L. (1982). Kakasszó a blokkudvaron. *Előre*, 1982-05-09/10715. szám, pp. 4.
- Struyk, R. J., & Angelici, K. (1996). The Russian dacha phenomenon. *Housing studies*, 11(2): 233–250.
- Tănase, S. (2014). Anii comunismului târziu. O încercare de sinteză. *Sfera Politicii*, 182(6): 72–78.
- Tiraspolksy, A. (1980). Food Self-Sufficiency in Eastern Europe. *Eastern European Economics*, 19(1): 3–27.
- Țiu, I. (2014). Achitarea datoriei externe. Ultimul proiect grandios al lui Ceaușescu. *Sfera Politicii*, 179(3): 101–107.

- Turnock, D. (1991). Romanian villages: rural planning under communism. *Rural History*, 2(1): 81–112.
- Tyson, L. D. (1984). *Economic Adjustment in Eastern Europe*. The RAND Corporation.
- Van Molle, L., & Segers, Y. (2008). Micro-farming on other men's land Allotments from the 19th to the 21st century: Belgian history in a global perspective. Hogeschool-Universiteit Brussel, Faculteit Economie en Management.
- Verdery, K. (1996). *What was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press.
- Verdery, K. (2005). What was socialism, and why did it fall? In V. Tismăneanu (szerk.), *The Revolutions of 1989* (63–86. o.). Routledge.
- Vienna Institute for Comparative Economic Studies (1980). *COMECON Data 1979*. Macmillan.
- Vienna Institute for Comparative Economic Studies (1991). *COMECON Data 1990*. Houndmills: Macmillan.
- World Bank (1990). *World development report 1990*. Oxford University Press.
- World Bank (1991). *World development report 1991: The challenge of development*. Oxford University Press.
- Zavisca, J. (2003). Contesting capitalism at the Post-soviet Dacha: The meaning of food cultivation for urban Russians. *Slavic Review*, 62(4): 786–810.